

Gramatik Çözümlemede Tevakkuf Kavramı Üzerine -İbn Hişâm'ın “Murâ'ātu'l-Ma'nâ” Değerlendirmesi Bağlamında-

The Concept of Tawaqquf in Grammatical Analysis In the Context of Ibn Hishâm's Idea of *Murâ'āt al-Ma'nā*

Bünyamin Aydın

Öz

İbn Hişâm (ö. 761/1360) i'râbın mana gözetilerek ve anlamın iktizasınca yapılması gerektiğini, aksi takdirde yanlış sonuçlara ulaşılacağını belirtir. Temmâm Hassân (1918-2011) bu durumu gramatik çözümlemenin anlama tevakkuf etmesi şeklinde ifade etmiştir. İ'râbın manaya tevakkuf etmesi zorunlu olarak bağlamı göz önünde bulundurmaya gerektirmektedir. Buna göre iç ve dış unsurlarıyla bağlam, kelimenin sözlüksel anlamı üzerinde belirleyici olabildiği gibi i'râbını da tayin edebilmektedir. Yorumcu açısından bakıldığında bağlamsal unsurların gramatik çözümleme üzerindeki belirleyiciliği; temel olarak anlamı bilinmeyen kelimeleri i'râb etmeme, anlamı bilinen kelimelerde ise muhtemel vecihleri sıralayıp bırakma ya da bağlamsal unsurlar üzerinden bir tercihte bulunma şeklinde tezahür etmektedir. Çalışmada i'râb ve anlama ilişkin temel kavramlar açıklandıktan sonra i'râbın manaya tevakkufu olgusu sözlüksel anlam ve bağlamsal anlam düzeylerinde ele alınacaktır. Bu bağlamda Yâsîn Suresi altıncı ayetteki *mâ* kelimesine ilişkin gramatik çözümlerinin hangi hususlar üzerinden temellendirildiği araştırılacak; tercihin dayandığı dilbilimsel, epistemolojik, itikadî temeller ortaya konularak yorumlar kronolojik bir biçimde incelemeye tabi tutulacak ve anlam i'râb ilişkisinin boyutları tevakkuf kavramı çerçevesinde değerlendirilecektir.

Anahtar Kelimeler

Anlam, Gramatik çözümleme, Tevakkuf, Bağlam, İbn Hişâm

Abstract

Ibn Hishâm stated that *i'râb* must be done by considering the meaning and as required by the meaning, otherwise wrong results will be achieved. Tammâm Hassân expressed this situation as grammatical analysis based on meaning which necessarily requires considering the context. Accordingly, the context, with its internal and external elements, can determine not only the lexical meaning of the word, but also its functional meaning. From the interpreter's point of view, the effects of contextual elements on grammatical analysis can be seen in the following ways: by not analyzing unknown words, by listing the possibilities in meaningful words or by making a choice based on contextual factors. After explaining some basic concepts of meaning and *i'râb*, this study will discuss how *i'râb* is dependent on meaning at the levels of lexical and contextual meaning. In this sense the study will research aspects on which the grammatical analyses of the preposition *mâ* in the sixth verse of Sûrah Yâsîn are based, reveal the linguistic, epistemological and theological foundations on which the grammatical analysis is based, chronologically review the grammatical comments and evaluate the dimensions of the relationship between meaning and *i'râb* as part of the concept of *tawaqquf*.

Keywords

Meaning, Grammatical analysis, Tawaqquf, Context, Ibn Hishâm

* Sorumlu Yazar: Bünyamin Aydın (Dr. Öğr. Üyesi), Kastamonu Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü, Kastamonu, Türkiye. E-posta: bunyaminayd@gmail.com ORCID: 0000-0002-4495-6392

Atf: Aydın, Bunyamin. "Gramatik Çözümlemede Tevakkuf Kavramı Üzerine." *darulfunun ilahiyat* 34, 1 (2023): 119–146. <https://doi.org/di.2023.34.1.1169249>

Extended Summary

Ibn Hishām stated that *i'rab* must be done by considering the meaning and as required by the meaning, otherwise wrong results will be achieved. Tammām Hassān expressed this situation as grammatical analysis based on meaning which necessarily requires consideration of context. Accordingly, context, has internal and external elements and can determine not only the lexical meaning of the word, but also its functional meaning. From the interpreter's point of view, the effects of contextual elements on grammatical analysis can be seen in the following ways: by not analyzing unknown words, by listing the possibilities in meaningful words or by making a choice based on contextual factors. This study will discuss how *i'rab* is based on meaning at the levels of lexical and contextual meaning after explaining some basic concepts of meaning and *i'rab*. In this sense the study will research the aspects on which the grammatical analyses of the preposition *mā* in the sixth verse of Sūrah Yāsīn are based, reveal the linguistic, epistemological and theological foundations on which the grammatical analysis is based, chronologically review the grammatical comments and evaluate the dimensions of the relationship between meaning and *i'rab* within the framework of the concept of *tawaqquf*.

Tawaqquf is a general term that means the dependence of one thing's existence on another. *Tawaqquf* in grammatical analysis refers to the dependence *i'rab* has on meaning. As a result of this *i'rab* is impossible for sentences whose meaning is unknown, and one of the possible *i'rab* cases cannot be preferred using purely grammatical methods in sentences whose meaning is known. In such a case, the exegete can be content by listing the possible *i'rab* cases, by referring to other verses if the text of the Qur'an is in question or by referring to the contextual elements surrounding the text. The decisive factor in matters such as putting the possible *i'rab* cases in order of correctness and eliminating one of the possibilities or preferring one over the other is the context of linguistic expression. In some sentences, the context necessitates one *i'rab* case while other times may allow all cases equally. This situation is the appearance of polysemy at the syntactic level, which is one of the reasons leading to *tawaqquf* and referred to in the Arabic language as *iltibās*, *gumūd*, *laba*, *ta'addud al-awjuh* and *ihimālāt i'rābiyyah*. This language fact can occur due to reasons related to phonetic, morphological, syntactic and semantic aspects and is expressed through the concept of *ambiguity* in English. Ambiguity means: 1) having more than one semantic interpretation of syntax structure 2) the situation in which a linguistic form leads to two or more interpretations in the absence of correspondence between form and meaning and 3) having more than one syntactic structure of a sentence. In such ambiguity, the exegete has to refer to the linguistic and extra linguistic elements surrounding the expression. This shows the analysis to have an aspect that goes beyond grammatical boundaries the *i'rab* process to be one carried out based on the meaning, and the historical, epistemological and theological elements to be able to be determinant regarding the grammatical analysis.

Ibn Hishâm focused on the relationship between *i'râb* and meaning in the section of his book *Muğni'l-Lebîb* titled "Possible Objections to the Exegete Regarding *Î'râb*" and emphasized at the beginning of this section that *i'râb* should be done by considering meaning and as required by the meaning. According to Ibn Hishâm, the exegete has to know the meaning of the expression upon which he wants to perform the *i'râb* at the word and sentence levels. Considering this necessity at the word level results in the inability to do *i'râb* for words that are included in the sentence construction but whose meanings are unknown. For example, some letters in the beginning of certain Sûrahs of Qur'an, have no *i'râb*. In addition, the meanings of all the words in a sentence should be determined in order for the *i'râb* process to take place. At the sentence level, wrong results are achieved if the *i'râb* is not done by considering the meaning and direction required by the meaning.

The necessity Ibn Hishâm emphasized was expressed by Tammâm Hassân as *i'râb's dependence on meaning*. *Tawaqquf* can be said to apparently have three cases. One of these is that *i'râb* is impossible for words whose lexical meanings are unknown. Secondly, if the grammatical and semantic structures allow different *i'râb* cases in sentences consisting of words with known meanings, the context may necessitate one or the other of these cases. Thirdly, if no preferential reason exists, the exegete can remark on the possible cases one by one. This study will discuss these three cases within the concept of *tawaqquf*. Firstly by explaining the basic concepts of meaning and *i'râb* and then by revealing the appearing of *tawaqquf* at the lexical and contextual meaning levels. Afterward, the study will chronologically evaluate the analyses of the exegete regarding the word *mâ* in the sixth verse of the Qur'an's Sûrah Yâsîn.

As a linguistic fact, syntactic ambiguity is expressed with concepts such as *labs*, *iltibâs*, *ihimâlât al-awjuh* in Arabic and refer to situation where a syntactic structure permits open to more than one semantic interpretation, and this shows the sign of *i'râb* to not always be sufficient for distinguishing meanings. This also shows that in the case of *mabnî* or different *i'râb* positions being indicated by the same case endings, grammatical analysis can be carried out through meaning based on non-linguistic elements. This shows the need to consider meaning in *i'râb* to not be independent of the interpreter's preferences, as emphasized by Ibn Hishâm.

Giriş

Tevakkuf genel bir terim olarak bir şeyin varlığının bir başka şeye bağlı olması anlamına gelmektedir.¹ Fıkıh ilminde delillerin tearuzu halinde kesin bir hükme varılamayıp tercihten vazgeçilmesi durumu tevakkuf terimiyle ifade edilmiştir.² Hadis ilminde ise tevakkuf, tearuz durumundaki iki hadisle de amel etmeyip söz konusu durum giderilinceye kadar beklemeyi ifade etmektedir.³ Gramatik çözümlemede tevakkuf denildiğinde kastedilen; i‘râbın anlama bağlı olması, bunun bir sonucu olarak anlamı bilinmeyen ifadelerin i‘râbının mümkün olmayışı, anlamı bilinen ifadelerde ise muhtemel i‘râb vecihlerinden birinin salt gramatik araçlarla tercih edilemeyişi. Bu durumda yorumcu muhtemel vecihleri sıralamakla yetinebilmekte, söz konusu Kur’an metni ise başka ayetlere müracaat edebilmekte ya da metni çevreleyen bağlamsal unsurlara başvurabilmektedir. Muhtemel vecihlerin güçlülük sırasına konulması, ihtimallerden birinin elenmesi ya da birinin diğerlerine tercih edilmesi işlemlerinde belirleyici olan, ifadenin iç ve dış bağlamıdır. Bazı ifadelerde vecihlerden birini zorunlu kılan dil içi bağlam, bazen tüm vecihlere aynı oranda müsaade edebilmektedir. Tevakkufa yol açan sebeplerden biri olan çok ihtimalliliğin sözdizimsel düzeydeki bu tezahürü, Arapçada *iltibâs* (الالتباس)⁴, *gumûd* (الغموض)⁵, *lebs* (اللبس)⁶, *taaddudu’l-evcuḥ* (تَعَدُّدُ الْأَوْجُه) ve *ihimâlât i‘râbiyye*

- 1 Muhammed b. Ali et-Tehânevî, *Keşşâfu Istilâhâti’l-Funûn ve’l-‘Ulûm*, thk. Ali Dahrûc (Beirut: Mektebetu Lubnân Nâşirûn, 1996), 532-533.
- 2 Ebu’l-Bekâ el-Kefevî, *el-Kulliyât*, thk. Adnan Derviş-Muhammed el-Mısırî (Beirut: Muessesetu’r-Risâle, 2012), 253-254; Osman Güman, “Fıkıh Usulü Geleneğinde Farklı Bir Tavır: Tevakkuf”, *OMÜİFD* 33 (2012), 142; Mehmet Erdoğan, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü* (İstanbul: Ensar Yayınları, 2016), 575.
- 3 Osman Demir, “Tevakkuf”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2011), 40/579.
- 4 Muhammed Hasen Bâkellâ vd.; *A Dictionary of Modern Linguistic Terms* (Beirut: Librairie du Liban, 1983), 3; İmîl Bedî‘ Ya‘kûb-Mişel ‘Âsî, *el-Mu‘cemu’l-Mufasssal fi’l-Luga ve’l-Edeb* (Beirut: Dâru’l-‘İlm li’l-Melâyin, 1987), 1/206.
- 5 Stephen Ullmann, *Devru’l-Kelime fi’l-Luga*, çev: Kemal Bış (Kahire: Dâru Garîb), 107; Bâkellâ, *A Dictionary of Modern Linguistic Terms*, 3; John Lyons, *Nazariyyetu Chomsky el-Lugaviyye*, çev: Hilmi Halîl (İskenderiye: Dâru’l-Ma‘rife el-Câmiyye, 2016), 91, 120.
- 6 Ramzi Munir Baalbaki, *Dictionary of Linguistic Terms* (Beirut: Dar El-İlm Lilmalayin, 1990), 42; Temmâm Hassân, *Makâlât fi’l-Luga ve’l-Edeb* (Kahire: Âlemu’l-Kutub, 2006), 2/32; Muhammed Yunus Ali, *el-Ma‘nâ ve Zılâlu’l-Ma‘nâ* (Beirut: Dâru’l-Medârî’l-İslâmî, 2007), 427; Fâdîl Sâlih es-Sâmerîrî, *el-Cumletu’l-‘Arabîyye ve’l-Ma‘nâ* (Amman: Dâru’l-Fikr, 2013), 62.
- 7 Muhammed Hamâse Abdullatîf, *el-‘Alâmetu’l-İ‘râbiyye fi’l-Cümle Beyne’l-Kadîm ve’l-Hadîs* (Kahire: Dâru Garîb, 2001), 291.

زِيَارَةُ الْعَمَّاتِ ظُهُرًا⁸ gibi kavramlarla⁹ ifade edilmektedir. Örneğin زِيَارَةُ الْعَمَّاتِ ظُهُرًا cümlesi 'ammât (العَمَّات) kelimesi fâil olmak üzere "Halaların öğle vakti (yeğenlerini) ziyaret etmesi rahatsız edicidir." ve mef'ûl olmak üzere "Halaları öğle vakti ziyaret etmek (onları) rahatsız eder." şeklinde yorumlanabilmektedir.¹⁰ Ses, biçim, sözdizimi ve anlam düzeylerine ilişkin sebeplerle¹¹ ortaya çıkabilen ve İngilizcede *ambiguity*¹² kavramıyla ifade edilen bu olgu Türkçede sözdizimsel bulanıklık, belirsizlik ve sentaktik çok anlamlılık gibi kavramlarla karşılanmaktadır.¹³ Bulanıklık; "bir sözdizimi yapısının birden çok anlambilimsel yorumunun bulunması"¹⁴, "biçim ve anlam arasında bire bir karşılıklılık bulunmaması halinde dilsel bir biçimin iki ya da daha çok sayıda yoruma yol açması"¹⁵ ve "bir dilsel ifadenin birden çok kuruluş yapısına sahip olması"¹⁶ şeklinde tanımlanmaktadır. Bu şekildeki bir belirsizlik durumunda yorumcu ifadeyi çevreleyen dil içi ve dil dışı unsurlara müracaat etmek durumundadır. Bu da çözümlemenin gramatik sınırları aşan bir yönünün olduğunu, i'râb işleminin anlama bağlı olarak gerçekleştirildiğini ve tarihsel, epistemolojik, itikadî unsurların gramatik çözümlemenin istikameti üzerinde etkili olabildiğini göstermektedir.

İbn Hişâm (ö. 761/1360) *Muğni'l-Lebîb* adlı eserinin "İ'râb Hususunda Yorumcuya Yöneltilebilecek İtirazlar" adını verdiği bölümünde i'râb işleminin anlamla olan ilişkisi üzerinde durmuş ve bölümün girişinde i'râbın mana gözetilerek (بُرْاعَةً)

8 Hâdi Nehr, *İlmu'd-Delâle* (İrbid: Dâru'l-Emel, 2007), 118.

9 Bazı dilbilimciler *lebs* ile *ihimâlâtu'l-vücûh* arasında ayrım yapmışlardır. Buna göre *lebs* durumunda cümle için birden çok anlam ihtimali söz konusudur ancak bunlardan birini öne çıkaracak bir karine yoktur. *İhtimâlâtu'l-vücûh* durumunda ise mevcut ihtimallerden her biri için bir karine bulunmaktadır. Bk. Temmâm Hassân, *İctihâdât Lugaviyye* (Kahire: Âlemu'l-Kutub, 2007), 179; Temmâm Hassân, *el-Fikru'l-Lugaviyyu'l-Cedîd* (Kahire: Âlemu'l-Kutub, 2011), 135.

10 Muhammed Yunus Ali, *el-Ma'nâ ve Zılâlu'l-Ma'nâ*, 314-315.

11 Morfolojik, sentaktik ve semantik nitelikteki söz konusu sebepler için bk. Temmâm Hassân, *el-Beyân fî Ravâi'i'l-Kur'ân* (Kahire: Âlemu'l-Kutub, 2009), 1/163-164; Muhammed Hamâse Abdullatif, *el-'Alâmetu'l-İ'râbiyye fî'l-Cümle*, 291; Fâdıl Sâlih es-Sâmerrâî, *el-Cumletu'l-'Arabiyye ve'l-Ma'nâ*, 74; Celalettin Divlekci, "Tefsirde Yorum Farklılığına Yol Açan Sebepler", *EKEV*, Yıl: 18, Sayı: 58, Kış 2014, 1-20.

12 Baalbaki, *Dictionary of Linguistic Terms*, 42.

13 Kâmile İmer-Ahmet Kocaman-A. Sumru Özsoy, *Dilbilim Sözlüğü* (İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, 2013), 65; Berke Vardar, *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü* (İstanbul: Multilingual, 2002), 35; Teo Grünberg, *Anlama Belirsizlik ve Çok Anlamlılık* (Ankara: Gündoğan Yayınları, 1999), 95.

14 İmer vd., *Dilbilim Sözlüğü*, 65.

15 Vardar, *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*, 35.

16 Grünberg, *Anlama Belirsizlik ve Çok Anlamlılık*, 96.

(المَعْنَى) ve anlamın gerektirdiği şekilde (في مُوجِبِ الْمَعْنَى) yapılması gerektiği hususunu vurgulamıştır. Ona göre yorumcu, i‘râb etmek istediği ifadenin anlamını kelime ve terkip düzeyinde bilmek zorundadır. Bu zorunluluk kelime düzeyinde ele alındığında, cümle kuruluşunda yer alan ancak anlamları bilinmeyen kelimelerin, örneğin Kur’an’da yer alan hurûf-ı mukatta‘anın –kelime olarak kabul edilseler dahi- i‘râb edilememesi sonucunu doğurmuştur. Yine i‘râb işleminin gerçekleşebilmesi için cümledeki tüm kelimelerin anlamlarının tespit edilmesi gerekmektedir. Cümle düzeyinde ise i‘râb mana gözetilerek ve anlamın gerektirdiği istikamette yapılmadığında yanlış sonuçlara ulaşılabacaktır (fesâd).¹⁷

İbn Hişâm’ın vurguladığı söz konusu zorunluluk Temmâm Hassân tarafından (1918-2011) “i‘râbın anlama tevakkuf etmesi” şeklinde ifade edilmiştir.¹⁸ Sözlüksel anlamları bilinmeyen kelimelerin i‘râb edilememesi, anlamları bilinen kelimelerden oluşan cümlelerde gramatik ve anlamsal yapının farklı i‘râb vecihlerine izin vermesi durumunda bağlamın bu vecihlerden birini zorunlu kılması veya tercih ettirici bir sebep bulunmaması durumunda yorumcunun muhtemel vecihleri sıralamakla yetinmesi söz konusu tevakkufun üç tezahürü olarak ortaya çıkmaktadır. Çalışmada üç durum da tevakkuf kavramı içinde ele alınacak, önce anlam ve i‘râba ilişkin temel kavramlar açıklanacak, sonra tevakkufun sözlüksel ve bağlamsal anlam düzeylerindeki tezahürleri ortaya konulacak, ardından yorumcuların Yâsîn Suresi’nin altıncı ayetindeki *mâ* (مَا) kelimesine ilişkin çözümlenmeleri kronolojik sıralamaya tabi tutularak değerlendirilecektir.

Anlam Türleri ve İ‘râba İlişkin Üç Temel Kavram

Anlam sözcüğünün Arapça karşılığı olan *ma‘nâ* (مَعْنَى) kelimesi, ism-i mef‘ûl anlamlı bir masdar olarak “kastedilen, anlatılmak istenen” gibi anlamlara gelir.¹⁹

-
- 17 Ebû Muhammed Cemâluddîn İbn Hişâm el-Ensârî, *Muğni‘l-Lebib*, thk. Muhammed Muhyiddîn Abdulhamîd (Beyrut: el-Mektebetu‘l-Asriyye, 2013), 2/605-607; İbn Hişâm, *Şerhu Katri‘n-Nedâ ve Belli‘-Sadâ*, thk. Muhammed Muhyiddîn Abdulhamîd (Beyrut: el-Mektebetu‘l-Asriyye, 1994), 327, 332. *Fesâd* (الْفَسَاد) kavramının i‘râb bağlamında ele alınışını Sibeveyhi’de görmek mümkündür. Bk. Ebû Bîşr Amr b. Osman Sibeveyhi, *el-Kitâb*, thk. Abdusselâm Muhammed Harun (Kahire: Mektebetu‘l-Hancî, 1988), 1/79.
- 18 Temmâm Hassân, *Makâlât fi‘l-Luga ve‘l-Edeb*, 1/156; Raddetullah et-Talhî, *Delâletu‘-Siyâk* (Mekke: Câmîatu Ummi‘l-Kurâ, 1423), 302.
- 19 Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed el-Ezherî, *Tehzîbu‘l-Luga*, thk. Abdusselâm Muhammed Hârûn, (Kahire: ed-Dâru‘l-Mısıriyye, 1964), 3/214; Ebu‘l-Huseyn Ahmed İbn Fâris, *Mu‘cemu Mekâyisi‘l-Luga*, thk. Abdusselâm Muhammed Hârûn, (Dâru‘l-Fikr, 1979), 4/148; Cemâluddîn Muhammed b. Mukerrem İbn Manzûr, *Lisânu‘l-‘Arab*, (Beyrut: Dâru Sâdir), 15/105-106; Tehânevî, *Keşşâfu‘l-Isulâhâti‘l-Funûn*, 2/1600.

Dilbilimsel düzeyde²⁰ ele alındığında anlamın vaz', kullanım, ses, biçim, sözdizimi, bağlam gibi unsurlarla ilişkili olduğu görülür. Buradan hareketle anlamı "sözlüksel anlam", "işlevsel anlam" ve "bağlamsal anlam" şeklinde üçlü bir tasnife tabi tutmak mümkündür. Buna göre bir dilsel birim öncelikle dil koyucu tarafından vazedilen, sözlüklerde kaydedilen bir anlama sahiptir. Bu anlam türü sözlüksel anlam (İng. lexical meaning, Ar. المَعْنَى الْمُعْجَمِي) terimiyle ifade edilebilir. Dilsel birimin farklı kullanımlarda kazandığı yan anlamlar, terim anlamlar, eşdizimlilik olgusuna bağlı olarak ortaya çıkan anlamlar da -anlamın ikinci türü olan işlevsel anlamdan ayırt etmek bakımından- sözlüksel anlam kapsamına dâhil edilir. Sözlüksel anlam için el-ma'ne'l-kâmusî, el-ma'ne'l-lugavî, el-ma'ne'l-'urfî, el-ma'ne'l-ictimâî gibi terimler de kullanılmaktadır. Tasnifteki ikinci anlam türü olan işlevsel anlam (İng. functional meaning, Ar. المَعْنَى الوظيفي), dilsel birimin dilbilimsel bir yapı içinde kazandığı ve ses, biçim, sözdizimi gibi düzeylerde ortaya çıkabilen gramatik anlamlara tekabül eder. Bu anlam türü için el-ma'ne'l-nahvî, el-ma'ne'l-kavâ'idî gibi adlandırmalar da yapılmaktadır. Tasnifte üçüncü sırada yer alan bağlamsal anlam (İng. contextual meaning, Ar. المَعْنَى السِّيَاقِي) ise vaz' ve gramer düzeylerini aşan ve dilsel birimi çevreleyen bağlamsal unsurlara bağlı olarak ortaya çıkan anlamdır. Bu unsurlar iç bağlam ve dış bağlam şeklinde ayırt edilmektedir.²¹

İ'râb kavramının erken dönem kaynaklarında genel ve özel olmak üzere iki anlamda kullanıldığını söylemek mümkündür. Buna göre i'râb nahiv anlamında kullanılarak 'ilmu'l-i'râb kavramı ile 'ilmu'n-nahv kastedilmiş ve bununla cümle kuruluşunda yer alan tüm unsurların/karinelerin toplamına işaret edilmiştir. Cürçânî'nin (ö. 471/1078) i'râb ilminin özünün nazım sayesinde bilineceğine yönelik ifadelerinde²² bu anlam söz konusudur. İ'râb kavramının ikinci kullanımında nahiv ilminin bir bölümüne işaret edecek şekilde kelime sonlarındaki değişimler kastedilmekte ve i'râb "Anlamları açığa çıkarmak için kelime sonlarında meydana

20 Anlamı haricî varlık, zihinsel içerik ve dilsel bağlam üzerinden tanımlayan anlam kuramları için bk. Ahmed Muhtâr Ömer, *'İlmu'd-Dilâle* (Kahire: Âlemu'l-Kutub, 1998), 55, 68, Pierre Guiraud, *Anlambilim*, çev. Berke Vardar (İstanbul: Multilingual, 1999), 20; İbrahim Bor, *Dil Düşünce ve Anlam* (Ankara, Elis Yayınları, 2014), 58.

21 İbrahim Enîs, *Delâletu'l-Elfâz* (Kahire: Mektebetu'l-Anglo el-Mısıriyye, 1984), 48; Temmâm Hassân, *el-Lugatu'l-'Arabiyye Ma'nâhâ ve Mebnâhâ* (ed-Dâru'l-Beyzâ: 1994), 28; Hilmi Halîl, *el-Kelime* (İskenderiye: Dâru'l-Ma'rifeti'l-Câmiyye, 1998), 103, 161; Ahmed Muhtâr Ömer, *'İlmu'd-Dilâle*, 69; Mahmûd es-Sa'rân, *'İlmu'l-Luga* (Beyrut: Dâru'n-Nahdati'l-'Arabiyye: 2013), 251; Mahmûd Fehmî Hicâzî, *Medhal ilâ 'İlmi'l-Luga* (Kahire: Dâru Kubâ, 42; Temmâm Hassân, *Makâlât fi'l-Luga ve'l-Edeb*, 1/334; Frank Robert Palmer, *Semantik*, çev. Ramazan Ertürk (Ankara: Kitâbiyât, 2011), 59; Raddetullah et-Talhî, *Delâletu's-Siyâk*, 6.

22 Abdülkâhir el-Cürçânî, *Delâilu'l-İ'câz*, thk. Mahmûd Muhammed Şakir (Kahire: el-Hey'etu'l-Mısıriyyetu'l-Âmme, 2000), 42; Abdülkâhir el-Cürçânî, *Delâilu'l-İ'câz Sözdizimi ve Anlambilim*, çev. Osman Güman (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2008), 54.

gelen değişikliklerdir."²³ tanımında olduğu gibi çoğunlukla anlam ile bir arada zikredilmektedir.²⁴ Öyleyse i'rab kavramıyla ilgili *i'rab konumu* (الموقع الإعرابي), *i'rab durumu* (الحالة الإعرابية) ve *i'rab alameti* (العلامة الإعرابية) olmak üzere üç temel kavram ortaya çıkmaktadır. İ'rab konumu fâilîyet, mef'ûliyet ve izâfet gibi kelimenin cümle içinde yüklendiği gramatik anlamlar için kullanılmakta; i'rab durumu ref' nasb, cer ve cezm olmak üzere i'rab konumuna bağlı olarak belirlenen durumu ifade etmekte; i'rab alameti ise i'rab konumu ve i'rab durumuna göre kelimenin sonunda meydana gelen değişimlere karşılık gelmektedir. Sözdizimsel yapıda birçok i'rab konumu bulunduğu için sınırlı sayıdaki i'rab durumlarından her biri, birden fazla i'rab konumuna karşılık gelmektedir. Örneğin mef'ûl, hâl ve temyiz için nasb durumu söz konusudur. İ'rab alametleri de belirli sayıda olduğu için farklı i'rab konumları aynı i'rab alametiyle gösterilmektedir. Örneğin mübtedâ, fâil ve haber için müfred isimlerde damme alameti kullanılmaktadır. İ'rab alameti için iki önemli husus daha söz konusudur. Bunlardan ilki gayr-i munsarif isimlerde ve cem müennes sâlim isimlerde i'rab durumundan beklenen alamet yerine çoğunlukla başka i'rab durumu için kullanılan alametlerin kullanılması; ikinci ise dilde azımsanmayacak sayıda yer alan mebnî isimlerde ve takdiri i'râba sahip isimlerde kelimenin i'rab konumuna ve i'rab durumuna işaret edecek herhangi bir alametinin bulunmayışıdır.²⁵

Nahiv çalışmalarının başlangıcından itibaren birçok nahiv bilgininin belirttiği üzere i'rab alametleri i'rab konumlarını ayırt etmek üzere Arap dilinin bir hususiyeti olarak bulunsa da gramatik çözümleme yapılırken aynı i'rab alametiyle gösterilen i'rab konumlarından ikisine hatta üçüne izin veren yapılarda ve yine mebnî kelimelerin i'rab konumlarının tespitinde i'rab alametinin yetersiz kalabildiği görülmektedir. Bu durumda çözümleme diğer karinelerle birlikte kelime ve terkip düzeylerinde anlamın bilinmesine bağlı hale gelmektedir.

İ'rabın Manaya Tevakkuf Etmesi

İ'rabın anlama bağlı olması olgusu iki düzeyde ele alınabilir. Bunlardan ilki i'rabın sözlüksel anlama, ikincisi ise bağlamsal anlama bağlı olmasıdır.

23 Ebû Bekr Muhammed b. Sehl İbnu's-Serrâc, *el-Usûl fi'n-Nahv*, thk. Abdhuseyn el-Feteli (Beyrut: Muessesetu'r-Risâle, 1996), 1/44.

24 Muhammed Hamâse Abdullatîf, *el-'Alâmetu'l-İ'râbiyye fi'l-Cümle*, 214; Ahmed Süleyman Yâkût, *Zâhiratu'l-İ'râb fi'n-Nahvi'l-'Arabî ve Tatbikuhâ fi'l-Kur'âni'l-Kerîm* (İskenderiye: Dâru'l-Ma'rifeti'l-Câmiyye, 1994), 15.

25 Muhammed Hamâse Abdullatîf, *Binâu'l-Cumleti'l-'Arabiyye* (Dâru Garîb, Kahire, 2003), 88-89; Temmâm Hassân, *el-Lugatu'l-'Arabiyye Ma'nâhâ ve Mebnâhâ*, 231-232.

Sözlüksel Anlama Tevakkuf

Kelimelerin sözlüksel anlamlarının biliniyor olması yapılacak gramatik çözümlemenin temel şartı durumundadır. Buna göre sözlüksel anlamları bilinmeyen kelimeler i'râb edilemeyecektir. İbn Hişâm, yorumcunun i'râb edeceği ifadenin anlamını kelime ve terkip düzeyinde bilmesinin zorunlu olduğunu belirttiikten sonra Ebû Hayyân el-Endelüsî (ö. 745/1344) ile aralarında geçen bir tartışmaya dikkat çekmiştir:

“Ebû Hayyân, bana Züheyr b. Ebî Sülmâ'nın [ö. 609 (?)]

تَقِيُّ نَفْسِي أَمْ يُكْتَرُ غَنِيمَةً بِنَهْكَةٍ ذِي قُرْبَى وَلَا بِحَقْلَدٍ

beytindeki²⁶ حَقْلَدٍ ifadesinin hangi ifadeye matuf olduğunu sordu. Ben de حَقْلَدٍ kelimesinin anlamını bilmem gerektiğini söyledim. Baktık ve kelimenin “kötü ahlaklı, cimri” anlamlarında olduğunu gördük. Bunun üzerine حَقْلَدٍ kelimesinin [beytin başından anlaşılabilir] bir manaya atfedildiğini zira أَمْ يُكْتَرُ غَنِيمَةً ifadesinin [بَيْنَ بَيْنٍ] anlamında olduğunu söyledim. Ebû Hayyân cevabım karşısında hayranlığını ortaya koydu.”²⁷

İbn Hişâm *hakalled* (حَقْلَدٍ) kelimesinin anlamını “kötü ahlaklı, cimri” olarak bildikten sonra bu kelimeyi i'râb edebilmiştir. Dolayısıyla şiirde övgüsü yapılan şahıs, yakınlarına zulmederek mal biriktirmediği gibi kötü ahlaklı/cimri de değildir. İbn Hişâm'a göre cümlelerin gramatik terkihi,

لَمْ يُكْتَرُ غَنِيمَةً بِنَهْكَةٍ ذِي قُرْبَى ← لَيْسَ بِمُكْتَرٍ غَنِيمَةً بِنَهْكَةٍ ذِي قُرْبَى
وَلَا بِحَقْلَدٍ ← وَلَيْسَ بِحَقْلَدٍ

şeklindedir. Bunun dışında nahiv bilgileri ve dildiler, anlamları tek tek biliniyor olsa da bir araya geldiklerinde anlamlı bir bütün oluşturmayan ve Arap şiir geleneğinde kimi zaman mecnunlara isnat edilen anlaşılabilir birtakım beyitleri de i'râb etmemişlerdir.²⁸

Sözlüksel anlamın bilinmesi ile gramatik çözümleme arasındaki ilişki temsil kabilinden olmak üzere ve bu iki alanın ayrı alanlar olmasını göstermesi bakımından da ele alınabilir. Nitekim anlamsız, uydurulmuş lafızlarla cümleler hatta şiir beyitleri oluşturulabilmekte ve buradaki lafızlar için i'râb söz konusu edilebilmektedir. Ancak lafızlar anlamsız oldukları için i'râb sadece temsil kabilinden gerçekleşmektedir.

26 Ebu'l-'Abbâs Ahmed b. Yahyâ Sa'leb, *Şerhu Dîvânî Züheyr b. Ebî Sülmâ* (Kahire: Dâru'l-Kutub ve'l-Vesâiki'l-Kavmiyye, 2015), 234; *Dîvânu Züheyr b. Ebî Sülmâ*, thk. Ali Hasen Fâ'ûr (Beirut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1988), 40.

27 İbn Hişâm, *Muğni'l-Lebîb*, 2/606.

28 Abdurrahman Celâluddîn es-Süyûtî, *el-Müzhir fi 'Ulûmi'l-Luga*, thk. Muhammed Ahmed Câdelmevî vd. (Kahire: Dâru't-Turâs), 1/140-141; Temmâm Hassân, *el-Lugatu'l-'Arabiyye Ma'nâhâ ve Mebnâhâ*, 184.

Örneğin

فَاجِي فَلَمْ يَسْتَفِ بِطَاسِيَةِ الْبَرِّ

قَاصَ التَّجِينِ شِحَالَهُ بِتَرْبِيهِ أَلْـ

beytinde sözlüksel anlamı olmayan *kāsa* (قَاصَ) mâzî fiil, *tecîn* (التَّجِينِ) fâil ve *şihâl* (شِحَالِ) mef'ûl bih olarak i'râb edilebilmektedir.²⁹ Nahiv bilginlerinin anlam ile i'râbın bu noktada farklı alanları temsil etmesi hususunun farkında oldukları görülmektedir. Nitekim Sîbeveyhi'nin (ö. 180/796) *el-Kitâb*'ın birçok yerinde “*Bu, kullanımında olmasa da temsil kabilindedir.*”³⁰ şeklinde ifadeleri bulunmaktadır. Anlamlı kelimeler söz konusu olduğunda ise kelimelerin anlamları dikkate alınmadan yapılacak çözümlemeler yanlış sonuçlar doğuracaktır. Örneğin شَرِبْتُ مَاءً ve شَرِبْتُ لَيْلًا cümlelerinde *mâen* (مَاءً) ve *leylen* (لَيْلًا) kelimeleri sözlüksel anlamdan bağımsız olarak temsil kabilinden ele alındığında mef'ûl bih veya mef'ûl fih olarak düşünülebilmektedir. Hatta *leylen* kelimesi sıygası itibariyle hâl olarak da i'râb edilebilecektir. Burada *mâen* kelimesinin mef'ûl bih ve *leylen* kelimesinin mef'ûl fih olarak tespitini sağlayan unsur, kelimelerin anlamlarıdır. Benzer şekilde كُتِبَ فِيهَا جُلُوسٌ قُعُودًا cümlesinde *ku'ûden* (قُعُودًا) kelimesi için mef'ûl lieclih ve mef'ûl mutlak ihtimallerinden ikincisini belirleyen kelimenin sözlüksel anlamıdır.³¹

Gramatik çözümlemenin sözlüksel anlama tevakkuf etmesi, çok anlamlı kelimelere sahip ifadelerde kelimenin ilgili anlamlardan hangisine sahip olduğunun belirlenmesine bağlı olarak gerçekleşecek i'râb işleminde de ortaya çıkmaktadır. Bu durumda cümleyi oluşturan diğer kelimelerin i'râb konumları, tespit edilen anlama göre değişecektir. Örneğin تَبِعُونَهَا مَنْ آمَنَ تَبِعُونَهَا fiili, biri *buğye* (بُغْيَةً) masdarından olmak üzere “istemek” (تَطَلَّبُونَ), diğeri *bağy* (بُعْيًا) masdarından olmak üzere “zulüm ve düşmanlık etmek” (تَتَعَدَّوْنَ) anlamlarına gelebilmektedir.³³ Birinci anlama göre *ivecen* (عَوْجًا) kelimesi mef'ûl bih konumundadır ve تَبِعُونَهَا عَوْجًا ifadesinin aslı تَبِعُونَهَا لَهَا şeklindedir. Arap dilinde birçok kullanımda görüldüğü üzere lâm harfi burada hazfedilmiştir. Buna göre cümlelerin gramatik terkihi,

عَوْجًا	هَـ	تَبِعُونَهَا
الإعوجاج والإفساد	لَهَا	تَطَلَّبُونَ
المفعول به		

29 Temmâm Hassân, *el-Lugatu'l-'Arabiyye Ma'nâhâ ve Mebnâhâ*, 183-184; Muhammed Hamâse Abdullatîf, *el-'Alâmetu'l-'râbiyye fi'l-Cümle*, 220-221.

30 Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 1/83, 103, 312, 353.

31 Muhammed Yunus Ali, *el-Ma'nâ ve Zılâlu'l-Ma'nâ*, 338-339.

32 Âl-i İmrân, 3/99.

33 Ezherî, *Tehzîbu'l-Luga*, 8/209; İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*, 14/75, 76, 78.

şeklindedir ve عَوْجًا kelimesi mef'ûl bih konumundadır. Bu terkibe göre cümle “Allah’ın yolunda bir eğrilik ararsınız, onun çarpıklığını istersiniz.” anlamına gelmektedir.³⁴ Fiilin ikinci anlamına göre ise عَوْجًا kelimesi تَبَعُونَ fiilindeki zamirin hâli konumundadır. Buna göre;

عَوْجًا	هِيَ	تَبَعُونَ
عَوْجًا مِنْكُمْ (ضَائِلِينَ)	عَلَيْهَا	تَتَعَدَّوْنَ
الحال		

gramatik terkiğine sahip cümle “Doğru yoldan sapmış kimseler olarak ona düşmanlık edersiniz.” anlamına gelmektedir.³⁵

Gramatik çözümlemenin sözlüksel anlama tevakkuf etmesi, sözlüksel anlamları yanında birtakım işlevsel anlamlar için kullanılan kelimelerde de ortaya çıkmaktadır. Nitekim bir gramatik kategori olarak tevkîd anlamında kullanılabilen نَفْسٌ ve عَيْنٌ gibi kelimelerin cümle içinde sözlüksel anlamda mı yoksa tevkîd anlamında mı kullanılmış olduklarının tespiti, yapılacak gramatik çözümleme üzerinde belirleyici olacaktır. Örneğin, سَلَبْتُ زَيْدًا نَفْسَهُ cümlesiyle ilgili iki ihtimal söz konusudur:

1				2			
نَفْسُهُ	زَيْدًا	نُ	سَلَبْتُ	نَفْسُهُ	زَيْدًا	نُ	سَلَبْتُ
المفعول الثاني				التوكيد			
المَعْنَى: قَتَلْتُ زَيْدًا				المَعْنَى: اغْتَصَبْتُ مَا فِي يَدِ زَيْدٍ لَمْ يَدِ غَيْرَهُ			

Birinci sütunda نفس kelimesinin sözlüksel anlamı ile kullanılmış olması, onun ikinci mef'ûl olduğu göstermekte ve cümle “Zeyd’in canını aldım.” şeklinde anlam kazanmaktadır. Bu kullanımda نَفْسٌ ve سَلَبْتُ kelimeleri arasındaki eşdizimliliğe bağlı olarak “öldürmek” anlamındaki قَتَلَهُ أَي قَتَلَهُ سَلَبْتُ tabiri ön plana çıkmaktadır. İşlevsel anlamın söz konusu olduğu ikinci sütunda ise نفسٌ kelimesi tevkîd olarak i‘râb edilmekte ve cümle “Zeyd’in bizzat kendisini soydum (elindekileri zorla aldım).” şeklinde anlam kazanmaktadır.³⁶

34 Yahyâ b. Ziyâd el-Ferrâ, *Me'âni'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Ali en-Neccâr (Kahire: el-Hey'etu'l-Mısıriyyetu'l-Âmme, 1980), 1/227; Ebû İshâk İbrâhîm b. es-Serî ez-Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân ve İ'râbuh*, thk. Abdülcelîl Abduh (Beyrut: Âlemu'l-Kutub, 1988), 1/447; Mekkî b. Ebî Tâlib, *el-Hidâye ilâ Bulûgi'n-Nihâye* (Şârîka: 2008), 2/1083.

35 İbn 'Atıyye el-Endelüsî, *el-Muharraru'l-Vecîz*, thk. Abdusselâm Abdüşşâfi (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2001), 1/481; Ebu'l-Bekâ el-'Ukberî, *et-Tibyân fi İ'râbi'l-Kur'ân*, thk. Sa'd Küreyyim (Kahire: Dâru'l-Yakîn, 2001), 1/202; Ebû Hayyân el-Endelüsî, *el-Bahru'l-Muhîr*, thk. Âdil Ahmed Abdulmevcûd (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1993), 3/16-17; Semîn el-Halebî, *ed-Dürrü'l-Masûn*, thk. Ahmed Muhammed el-Harrât (Dâru'l-Kalem, Dımaşk), 3/335-336.

36 Temmâm Hassân, *Makâlât fi'l-Luga ve'l-Edeb*, 1/156.

Gramatik çözümlemenin sözlüksel anlama tevakkuf etmesi mana üzerine haml (الحمل على المعنى) olgusu çerçevesinde de ele alınabilir. İbn Cinnî (ö. 392/1002) *el-Hasâis* adlı eserinde haml konusu için bir başlık açmış ve burada müennes bir isim için müzekker sıyga kullanılması, çoğul bir isim için müfred zamir kullanılması ve ma‘tûf konumundaki kelimenin ma‘tûf aleyhin âmîlinin manasına hamledilmesi gibi hususları ele almıştır.³⁷ Örneğin çok yağmur alan ve son derece verimli olan bir arazinin vasfedildiği,

فَلَا مَرْئِيَّةٌ وَدَقَّتْ وَدَقَّتْهَا
وَلَا أَرْضٌ أَبْقَلَتْ إِبْقَالَهَا

beytinde *arz* (الأرض) kelimesi *mevdi‘* (المَوْضِع) ve *mekân* (المكان) anlamlarında olduğu için *ebkalet* (أَبْقَلَتْ) yerine *ebkale* (أَبْقَلَنْ) fiili kullanılabiliştir.³⁸ Mana üzerine haml konusuna ilişkin örneklerde gramatik çözümleme yapılırken cümlenin yüzey yapısıyla derin yapısı arasında ilişki kurulduğu ve dilin cümle yapısına hâkim olan kurallara aykırı gibi gözükken mevcut kullanımların ilgili kelimelerin sözlüksel anlamlarıyla ilişkilendirilerek tahlil edildiği görülmektedir. İbn Cinnî kitabının “mana üzerine tefsir”³⁹ başlığını verdiği bölümünde de aynı yaklaşımı göstermiş, nahiv bilginlerinin veya müfessirlerin bazı ibarelere ilişkin değerlendirmelerinin o ibarenin bağlamıyla sınırlı olduğu ve tüm bağlamlar için geçerli olamayacağına yönelik örnekler sunmuştur.

Bağlamsal Anlama Tevakkuf

İ‘râbın manaya tevakkuf etmesi olgusunun ikinci tezahürü bağlamsal anlam üzerinden gerçekleşir. Burada da sözlüksel anlama ilişkin belirleyicilerde görüldüğü gibi dil içi ve dil dışı niteliklere sahip farklı bağlamsal unsurların i‘râb işleminin seyri üzerinde etkili olduğu görülmektedir. İç bağlam ve dış bağlam şeklinde tanımlanabilecek bağlamsal unsurlar; cümleyi oluşturan birimler arasındaki gramatik/anlamsal ilişkileri, metnin bütünlüğünü, mütekellim-muhatap-durum öğelerini ve metni kuşatan kültürel, epistemolojik, tarihsel öğeleri içine almaktadır.

Dil içi bağlamın i‘râb konumu üzerindeki belirleyiciliği, sözlüksel anlam üzerindeki belirleyiciliğiyle benzerlik gösterir. Ebû Bekr el-Enbârî (ö. 328/940);

“Sözün bir kısmı diğer kısmını tamamlar, zira sözün başıyla sonu arasında irtibat vardır. Dolayısıyla hitabın maksadı tüm kelimeler tamamlanmadıkça anlaşılmaz... Örneğin,

37 Ebu'l-Feth Osman İbn Cinnî, *el-Hasâis*, thk. Muhammed Ali en-Neccâr (Kahire: el-Hey'etu'l'Âmme li Kusûri's-Sekâfe, 2006), 2/411 vd.

38 İbn Cinnî, *el-Hasâis*, 2/411-412.

39 İbn Cinnî, *el-Hasâis*, 3/260.

كُلُّ شَيْءٍ مَا خَلَا الْمَوْتَ جَلَّلَ / وَالْفَتَى يَسْعَى وَيُهَيِّئِ الْأَمَلَ

beytindeki⁴⁰ *celel* (جَلَّلَ) kelimesinin ‘küçük/değersiz anlamında olduğu, öncesindeki ve sonrasındaki kelimelerle anlaşılır. Akıl sahibi hiçbir kimse kelimenin burada ‘büyük/değerli’ anlamında kullanıldığını düşünmez.”⁴¹

şeklindeki değerlendirmesinde dil içi bağlamın kelimenin sözlüksel anlamı üzerindeki etkisini vurgulamaktadır. Bağlamın belirleyici olduğu bir diğer alan kelimenin işlevsel anlamıdır. Bu durumda i‘râb cümleyi oluşturan birimler arasındaki gramatik/anlamsal ilişkilere göre şekillenmekte, ihtimallerden biri geçerlilik kazanmakta ve diğerleri elenmektedir. Örneğin, هذا أَكُونُ مِثْلَ هَذَا قَالَ يَا وَيْلَتَا أَعْجَزْتُ أَنْ أَكُونُ مِثْلَ هَذَا ayetinde⁴² فَأُوَارِيْ ifadesindeki *fâ* (ف) edatının ayetin başındaki istifham için “cevâbiyye” kabul edilmesi, cümleyi oluşturan birimler arasındaki anlamsal ilişkiler açıdan mümkün değildir. Zira bu durumda “*Eyvah dedi. Şu karga kadar olmaktan aciz miyim ki kardeşimin cesedini gömeyim?*” şeklinde bir anlam ortaya çıkacaktır. Gömme eyleminin –cevap ifadelerinde olması gerektiği üzere- aciziyetin bir sonucu kabul edilmesi mümkün olmadığından söz konusu gramatik çözümleme İbn Hişâm’ın ifadesiyle fâsiddir. Doğru çözümleme فَأُوَارِيْ ifadesindeki *fâ* edatının atıf işlevinde olmasıdır. Buna göre gramatik terkinin;

أَعْجَزْتُ أَنْ أَكُونُ مِثْلَ هَذَا الْغُرَابِ

فَ

أَنْ أُوَارِيْ سَوْأَةَ أَخِي

şeklinde olduğu ve ayetin “*Eyvah dedi. Şu karga kadar olup da kardeşimin cesedini gömmekten acizim ha!*” anlamına geldiği açıktır.⁴³

Gramatik çözümlemenin bağlamsal anlama tevakkuf etmesi, hazif ve takdir olguları dikkate alınarak ve bir cümlenin devamındaki cümlelerle kurduğu anlamsal ilişki üzerinden de alınabilir. Buna göre cümleyi oluşturan öğelerden birine ilişkin gramatik çözümleme, cümleyi takip eden diğer cümlelerin sunduğu anlamsal verilere bağlı olabilmektedir. İbn Fâris (ö. 395/1004) buna dair bir örneği, kitabının *izmâr* (الإضمار) adını verdiği bölümünde şu şekilde ortaya koymaktadır:

40 Enbârî beytin şairini zikretmemiştir. İbn Manzûr beytin Lebîd’e ait olduğunu belirtmiştir. Bk. İbn Manzûr, *Lisânu’l-‘Arab*, 11/117.

41 Ebû Bekr Muhammed el-Enbârî, *Kitâbu’l-Ezdâd*, thk. Muhammed Ebu’l-Fazl İbrahim (Beirut: el-Mektebetu’l-Asriyye, 1982), 2.

42 Mâide, 5/31.

43 İbn Hişâm, *Muğni’l-Lebîb*, 2/605-607. Ayrıca bk. Muhammed b. Ahmed ed-Desûkî, *Hâşiye ‘alâ Muğni’l-Lebîb* (Bulak: 1286), 2/216.

أَزْمَعْتُ مِنْ آلِ لَيْلَى ابْتِكَارًا

وَسَطَّطْتُ عَلَى ذِي هَوَى أَنْ تُرَارًا

Beyitte⁴⁴ ilk bakışta *min âli* (مِنْ آلِ) ifadesindeki *min* edatının –cümlelinin gramatik yapısının da öngördüğü şekilde- ibtidâu'l-gâye anlamında olduğu ve şairin “*Leylâ'nın ailesinden sabah erkenden ayrılmaya mı karar verdin? (أَزْمَعْتُ الْإِبْتِكَارَ)*” şeklinde bir ifade kullandığı düşünülebilmektedir. Ancak burada *min âli leylâ* (مِنْ آلِ لَيْلَى) ifadesi *min ecli âli leylâ* (مِنْ أَجْلِ آلِ لَيْلَى) anlamında olmalıdır. Zira şair sevgilisinden ayrılmaya değil ona ulaşmaya çalışmaktadır (إِلَيْهَا لَا عَنْهَا). Nitekim bir sonraki beyitte *وَبُدِّلْتُ شَوْقًا بِهَا وَإِكْرَارًا* ifadesiyle Leylâ'dan uzak düştüğünü, onun hatırasıyla ve ona kavuşma iştiağıyla günlerini geçirdiğini belirtmektedir. Dolayısıyla beytin birinci şatırındaki *أَزْمَعْتُ مِنْ آلِ لَيْلَى ابْتِكَارًا* ifadesinin, *أَزْمَعْتُ مِنْ أَجْلِ* ifadesinin, *Leylâ ve ailesine olan özlemin sebebiyle aileden sabah erkenden ayrılmaya mı karar verdin?* anlamında olduğu açıktır.⁴⁵ Burada *min âli leylâ* (مِنْ آلِ لَيْلَى) ifadesinin *min ecli âli leylâ* (مِنْ أَجْلِ آلِ لَيْلَى) şeklinde yorumlanması ve *ibtikâr* (الْإِبْتِكَارُ) masdarı için *min ehlik* (مِنْ أَهْلِكَ) şeklinde bir müteallik takdir edilmesi, iç bağlamın gerektirdiği bir durum olarak ortaya çıkmaktadır.

Cümlelinin anlamının belirlenmesinde kelimelerin sözlüksel anlamları ve cümle içinde yüklendikleri işlevsel anlamlar bir tarafta ve *makâl anlamı* (مَعْنَى الْمَقَالِ) olarak; sözü çevreleyen bağlamsal unsurlar ise diğer tarafta ve *makâm anlamı* (مَعْنَى الْمَقَامِ) olarak değerlendirilmektedir. Bu ikisinin bir araya gelmesiyle cümlelinin nihai anlamı ortaya çıkmaktadır.⁴⁶

Gramatik çözümlemenin bağlamsal anlama tevakkuf etmesi mütekellim unsuru üzerinden ve sözün hangi amaçla söylendiği bakımından da ele alınabilir. Sîbeveyhi *وَأِنْ شِئْتُ أَشْرَكَتُ* (وَإِنْ شِئْتُ أَشْرَكَتُ) cümlesiyle ilgili ihtimalleri sıralarken *el-Kitâb*'ın birçok yerinde gördüğümüz şekilde “*Eğer istersen birinciyi ikinciye atfedersin*” (وَإِنْ شِئْتُ أَشْرَكَتُ) ⁴⁷ (بَيْنَ الْأَوَّلِ وَالْآخِرِ) “*Eğer istersen başka bir vecih üzere de ref' yapabilirsin*” (وَإِنْ شِئْتُ رَفَعْتُ عَلَى وَجْهِ آخَرَ) ⁴⁸ gibi ifadeler kullanır. Bunun anlamı mütekellimin iletmek istediği anlama göre i'râb vecihlerinden birini tercih etmesidir. Aynı durum mütekellime onaylatma imkânı olmadığına metnin yorumcusu için de geçerli olacaktır. Sîbeveyhi'nin *مَا تَأْتِينِي فَنُحَدِّثِي* (مَا تَأْتِينِي فَنُحَدِّثِي) edatı üzerinden ortaya koyduğu çözümler ve bunlara göre cümlelinin kazandığı anlamlar şu şekildedir.⁴⁹

44 Beyit câhiliye dönemi şairlerinden Meymûn b. Kays el-A'şâ'ya (ö. 7/629 [?]) aittir. Bk. *Dîvânü'l-A'şâ*, thk. M. Muhammed Hüseyin (Kahire: Mektebetü'l-Âdâb), 45.

45 Ebu'l-Huseyn Ahmed İbn Fâris, *es-Sâhibî fî Fıkhî'l-Luga*, thk. Ömer Fârûk et-Tabbâ' (Beirut: Mektebetü'l-Ma'ârif, 1993), 235.

46 Temmâm Hassân, *el-Lugatu'l-'Arabiyye Ma'nâhâ ve Mebnâhâ*, 339.

47 Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 3/30.

48 Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 3/31.

49 Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 3/30-31.

Edatın işlevi	Cümle kuruluşu	Anlam
1. Cevâbiyye	<p>ما تَأْتِينِي فَتَحَدِّثْنِي Tuhaddise (تُحَدِّثُ) fiili mansûb</p>	<p>ما تَأْتِينِي فَكَيْفَ تُحَدِّثْنِي أَوْ أَتَيْتَنِي لَحَدِّثْتَنِي Beni ziyaret etmiyorsun ki benimle konuşabilesin. Beni ziyaret etseydin benimle konuşurdun. (You do not visit me, so how can you converse with me?)⁵⁰</p>
	<p>ما تَأْتِينِي فَتَحَدِّثْنِي Tuhaddise (تُحَدِّثُ) fiili mansûb</p>	<p>ما تَأْتِينِي أَبَدًا إِلَّا لَمْ تُحَدِّثْنِي مِنْكَ إِثْبَانٌ كَثِيرٌ وَلَا حَدِيثٌ مِنْكَ Ziyaretlerinin hiçbirinde benimle konuşmadın. Beni çok kez ziyaret ettin ancak benimle hiç konuşmadın. (You visit me often, but you do not converse with me?)</p>
2. Âtufe	<p>ما تَأْتِينِي فَتُحَدِّثْنِي Tuhaddisu (تُحَدِّثُ) fiili merfû</p>	<p>ما تَأْتِينِي فَمَا تُحَدِّثْنِي Beni ziyaret etmiyorsun ve benimle konuşmuyorsun. (You neither visit me nor converse with me.)</p>
3. Müste'nife	<p>ما تَأْتِينِي فَتُحَدِّثْنِي Tuhaddisu (تُحَدِّثُ) fiili merfû</p>	<p>ما تَأْتِينِي فَأَنْتَ تَحَدِّثْنِي Beni ziyaret etmiyorsun ve (şimdi) benimle konuşuyorsun. (You do not visit me and you are conversing with me now.)</p>

Sîrâfî (ö. 368/979) Sîbeveyhi'nin sıraladığı birinci ihtimalin (nash) iki şekli arasında şöyle bir ayırmadan bahseder. Birinci şekilde ziyaret eylemi mutlak olarak nefyedilmiştir. Buna göre ilgili kimse hiçbir surette ziyarette bulunmamıştır. İkinci şekilde ise nefyedilen, beraberinde konuşmanın da olduğu ziyaret eylemidir. Dolayısıyla ilgili kişi ziyaretlerde bulunmuştur ancak bunların hiçbirinde konuşma gerçekleşmemiştir.⁵¹ Çağdaş dilbilimcilerden Ramzi Munir Baalbaki Sîbeveyhi'nin sıraladığı bu ihtimallerden birincisi olan nash durumunun her iki şeklinde de cümlelerin

50 İngilizce çeviriler Ramzi Munir Baalbaki'ye aittir. Bk. Ramzi Munir Baalbaki, ““Bâb al-Fâ” [“Fâ” + Subjunctive] in Arabic Grammatical Sources”, *Arabica* 48/2 (2001), 193-195.

51 Ebû Saîd es-Sîrâfî, *Şerhu Kitâbi Sîbeveyhi*, thk. Ramazan Abduettevâb (Kahire: Dâru'l-Kutub, 2014), 10/35.

dilek kipinde (subjunctive) kurulduğunu, ikinci ve üçüncü ihtimallerde ise cümlenin haber kipinde (indicative) olduğunu belirtir. Baalbaki'ye göre Sîbeveyhi'nin iki temel amacından biri söz konusu cümle kuruluşlarının arasındaki farkı açıklıkla ortaya koymak ve her birinin anlamını tespit etmektir.⁵² Sîbeveyhi مَا تَأْتِينِي فَتَحَدِّثْنِي cümlesiyle benzer yapıya sahip

غَيْرَ أَنَا لَمْ تَأْتِنَا بَيِّقِينَ فَرَجِي وَنُكْرُ التَّامِيلَا

beytinde⁵³ de sözün sahiplerinin فَتَحْنُ نُرَجِّي demek istediklerini, bu yüzden de *fâ* edatını müste'nife ve devamındaki fiili merfû olarak kullandıklarını belirtmiştir.⁵⁴ Buna göre beyit,

لَمْ تَأْتِنَا عَنْ إِخْوَتِنَا بِخَبَرِ الْيَقِينِ، فَتَحْنُ نُكْرُ مِنْ الرَّجَاءِ لِيَكُونَ الْأَمْرُ عَلَى خِلَافِ مَا أُخْبِرْتُ⁵⁵

“Sen bize [kardeşlerimiz hakkında] kesin bir haber getirmedin. Bu yüzden biz [durumun senin anlattığın gibi olmaması için] ümit ediyoruz ve umudumuzu koruyoruz.” (*You have not presented us with certitude, hence we anticipate and hold out hope.*)⁵⁶ anlamına gelmektedir. Âtife ve cevabiyye ihtimallerinde bu anlamın değişeceği ve sözü söyleyenlerin ümitsiz oldukları şeklinde bir anlam ortaya çıkacağı açıktır. Atıf ihtimalinde cümlenin gramatik yapısı، لَمْ تَأْتِنَا بَيِّقِينَ فَلَمْ نُرَجَّ (Sen bize kesin bir haber getirmedin ve biz de ümitsiziz.) şeklinde olacak ve kastedilen anlam değişecektir. Cevabiyye ihtimalinde de fil nasb durumunda olarak لَمْ تَأْتِنَا بَيِّقِينَ فَرَجِي (Sen bize kesin bir haber getirmedin ki ümitli olalım.) şeklinde cümle müste'nife ihtimalindekinden farklı bir anlam kazanacaktır. Nasb ihtimalinin ahsen⁵⁷ ve vecih⁵⁸ olduğunu söyleyen A'lem eş-Şentemerî (ö. 476/1084) ve Ebû Ca'fer en-Nehhâs'ın (ö. 338/950) değerlendirmeleri, Sîbeveyhi'nin yorumuyla karşılaştırıldığında İbn Hişâm'ın ifadelerinden hareketle lafız/gramatik yapı gözetilerek yapılmış değerlendirmeler olarak düşünülebilir. Sîbeveyhi ise burada mütakellimin muradı üzerinden bir yorum yapmıştır.

Bağlamsal unsurların gramatik çözümleme üzerindeki belirleyiciliği, metni çevreleyen toplumsal, epistemolojik ve itikadî arka plan üzerinden de ele alınabilir.

52 Baalbaki, “Bâb al-Fâ” [“Fâ” + Subjunctive] in *Arabic Grammatical Sources*, 193, 195.

53 Beyit Sîbeveyhi'nin ifadesiyle bazı Hârisîlere aittir.

54 Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 31.

55 Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 31, 2. Dipnot.

56 Baalbaki, “Bâb al-Fâ” [“Fâ” + Subjunctive] in *Arabic Grammatical Sources*, 193.

57 A'lem eş-Şentemerî, *Tahsilu 'Ayni'z-Zeheb min Ma'dini Cevheri'l-Edeb fi Mecâzâtî'l-'Arab*, thk. Zühayr Abdulmuhsin (Beyrut: Muessesetu'r-Risâle, 1994), 392.

58 Ebû Ca'fer en-Nehhâs, *Şerhu Ebyâti Sîbeveyhi*, thk. Zühayr Gâzi (Âlemu'l-Kutub, 1986), 159.

Taberî'nin (ö. 310/923), *وَرَبُّكَ يَخْلُقُ مَا يَشَاءُ وَيَخْتَارُ مَا كَانَ لَهُمُ الْخِيَرَةُ* ayeti⁵⁹ hakkındaki yorumu ve buna bağlı olarak gelişen tartışmalar buna örnek olarak ele alınabilir. Taberî'ye kadar olan yorumlarda ayetteki *mâ* kelimesinin nâfiye anlamında kabul edildiği görülmektedir. Bu yoruma göre *yehtâru* (يَخْتَارُ) ifadesinde vakf yapılır ve *hıyera* (الْخَيْرَةُ) kelimesi "seçmek" anlamında olmak üzere ayet "*Rabbin dilediğini yaratır ve seçer. Seçim onlara ait değildir.*" anlamına gelir. Bu yorumun sahiplerine göre ayette Allah'ın risalet görevi için dilediği kimseyi seçtiği, onun iradesinin hiçbir şeye tabi olmadığı vurgulanmaktadır.⁶⁰ Taberî ayetteki *mâ* kelimesini mevzûle olarak yorumlamış ve nâfiye olarak kabul edilemeyeceğine dair bağlamsal unsurlara dayanan üç sebep zikretmiştir. Taberî'ye göre *وَرَبُّكَ يَخْلُقُ مَا يَشَاءُ* ifadesi ayrı bir cümle, *وَيَخْتَارُ مَا كَانَ لَهُمُ الْخَيْرَةُ* ifadesi ayrı bir cümle olarak değerlendirilmelidir. Bu burumda *mâ* ism-i mevzûl olarak *yehtâru* (يَخْتَارُ) fiilinin mef'ûlü olur; *hıyera* (الْخَيْرَةُ) kelimesi de "seçilen, tercih edilen, en hayırlı olan" anlamında olmak üzere ayet "*Rabbin dilediğini yaratır ve onlar için en hayırlı olanı seçer.*" anlamına gelir.⁶¹

Taberî'den sonraki eserlerde *وَرَبُّكَ يَخْلُقُ مَا يَشَاءُ* ifadesindeki *mâ* kelimesi ilişkin her iki veçhi de zikrettikten sonra nefy ihtimalinin daha güçlü (أَجْوَد), daha uygun (أَحْسَن) ve daha açık (ظَاهِر) olduğunu belirtme,⁶² yalnızca nefy ihtimalini zikretme,⁶³ meseleyi itikâdî açıdan Allah'ın kulları için en hayırlı olanı dilemesi ve şerrin yaratılması konuları bağlamında tartışma,⁶⁴ her iki vecihten de bahsedip açıkça bir tercihte

59 Kasas, 28/68.

60 Ferrâ, Ebû Ubeyde ve Ahfeş el-Evsat gibi erken dönem yorumcuları eserlerinde ilgili ayete yer vermemişlerdir. Taberî'ye kadar olan nefy yorumları için bk. Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîr*, thk. Abdullah Mahmûd Şehhâte (Beirut: Muessesetu't-Târîhi'l-'Arabî, 2002), 3/353; İbn Kuteybe, *Tefsîru Garîbi'l-Kur'ân*, thk. es-Seyyid Ahmed Sakr (Beirut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1978), 334; Hüd b. Muhakkem el-Hevvârî, *Tefsîru Kitâbillâhi'l-'Azîz*, thk. Belhâc b. Saïd (Beirut, Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1990), 3/289.

61 Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Câmi'u'l-Beyân 'an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân*, thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî (Kahire: 2001), 18/299-303.

62 Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, 4/151-152; Mekki b. Ebî Tâlib, *Muşkilu İ'râbi'l-Kur'ân*, thk. Hâtim Sâlih (Beirut: Muessesetu'r-Risâle, 1984), 2/547; Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb* (Beirut: Dâru'l-Fikr, 1981), 25/11; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-Muhît*, 7/124.

63 Ebû Ca'fer en-Nehhâs, *Me'âni'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Ali es-Sâbûnî (Mekke: 1989), 5/194; Ebu'l-Hasen Ali b. Ahmed el-Vâhidî, *el-Vasît fî Tefsîri'l-Kur'âni'l-Mecîd*, thk. Âdil Ahmed Abdulmevcûd (Beirut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1994), 3/406; Ebu'l-Berekât Kemâluddîn el-Enbârî, *el-Beyân fî Garîbi İ'râbi'l-Kur'ân*, thk. Tâhâ Abdulhamîd Tâhâ (Kahire: el-Hey'tu'l-Misriyyetu'l-'Amme, 1980), 235.

64 Ebû Mansûr el-Mâtürîdî, *Te'vilâtu'l-Kur'ân*, thk. Ali Haydar Ulusoy-Bekir Topaloğlu (İstanbul: Mizan Yayınevi, 2008), 11/70-71; Mekki b. Ebî Tâlib, *Muşkilu İ'râbi'l-Kur'ân*, 2/547; Ebu'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf*, thk. Âdil Ahmed Abdulmevcûd (Riyad: Mektebetu'l-'Ubeykân, 1998), 4/520; Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, 25/11; Semîn el-Halebî, *ed-Dürrü'l-Masûn*, 8/691.

bulunmama,⁶⁵ her iki vecihten de bahsedip mevsûle ihtimalini *kîle* (قِيلَ) ifadesiyle vererek nâfiye ihtimalini öne çıkarma,⁶⁶ her iki veçhi de zikredip nefy ihtimalinin cumhurun görüşü olduğunu belirttikten sonra mâ kelimesinin mef'ûl olabileceğini belirtme⁶⁷ gibi yorum biçimleri geliştirilmiştir. Ortaya konulan çözümleme, tercih ve tartışmalarda sıla cümlesinin âidi, kâne fiilinin haberi gibi iç bağlama ilişkin unsurlardan hareket edildiği gibi müşriklerin ayetin nüzulünden önceki birtakım iddiaları, salah-aslah ve şerrin yaratılması tartışmaları gibi ifadenin dış bağlamına ait hususların da etkili olduğu görülmektedir.

İşlevsel çok anlamlılığa sahip kelimelerden biri olan ve Arap dilinde mebnî kelimeler arasında yer alan mâ sözcüğünün⁶⁸ bazı kullanımlarında nâfiye ve mevsûle anlamları yanında üçüncü ve hatta dördüncü ihtimaller de söz konusu edilebilmektedir. Bu durumda yorumcular bu ihtimalleri sıralayıp bırakmakta veya dil içi veya dil dışı bağlamsal unsurlara dayanarak bu ihtimallerden birini öne çıkarmaktadırlar. Bu durum Temmâm Hassân'ın cümle anlamının açığa çıkarılması ve bulanıklığın giderilmesi için tüm karinelerin bir araya gelmesi (تَضَافِرُ الْقَرَائِنِ)⁶⁹ gerektiği şeklindeki görüşünün İbn Hişâm'ın anlamın gözetilmesi (مُرَاعَاةُ الْمَعْنَى) ve gramatik çözümlenmenin anlamın gerektirdiği şekilde (فِي مُوجِبِ الْمَعْنَى) yapılması gerektiği fikriyle bağlantılı olduğunu göstermektedir. Nitekim Arap dilinde çok sayıda mebnî kelime bulunmakta, birden çok i'rab konumu aynı i'rab alameti ile gösterilmekte dolayısıyla da karinelere ihtiyaç duymakta, tarihsel ve epistemolojik bağlam devreye girmektedir. Buna örnek olarak mâ kelimesinin Yâsîn Suresi altıncı ayette nâfiye, mevsûle ve masdariyye olmak üzere tartışılan üç temel anlamına ilişkin tercihlerin hangi unsurlara dayanılarak yapıldığı konusu burada ele alınacaktır.

65 Ebu'l-Hasen Ali b. Muhammed el-Mâverdî, *en-Nuket ve'l-'Uyûn*, thk. es-Seyyid b. Abdilmaksûd (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye), 4/263.

66 Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 4/520.

67 İbn 'Atıyye, *el-Muharraru'l-Vecîz*, 4/295-296.

68 İbn Hâleveyh kelimenin yirmi beş işlevinden bahsetmektedir. Bkz. Ebû Abdillâh el-Huseyn b. Ahmed İbn Hâleveyh, *İ'râbu Selâsîne Sûre*, thk. Muhammed Fehmî Ömer (Medine: Mektebetu Dâri'z-Zemân, 2006), 125. Ayrıca bk. Ahmed b. Abdinnûr el-Mâlekî, *Rasfu'l-Mebânî fi Şerhi Hurûfi'l-Me'ânî*, thk. Ahmed Muhammed el-Harrât (Dımaşk: Matba'atu Mecme'i'l-Lugati'l-Arabiyye), 310; İbn Hişâm, *Muğni'l-Lebib*, 1/326 vd.

69 Temmâm Hassân, *el-Lugatu'l-'Arabiyye Ma'nâhâ ve Mebnâhâ*, 192, 207, 236; Temmâm Hassân, "Emnu'l-Lebs ve Vesâilu'l-Vusûl İleyh", *Havliyyâtu Kulliyeti Dâri'l-Ulûm* 8 (1969), 128.

Yâsîn Sûresi Altıncı Ayete İlişkin Yorumlar

Yâsîn Suresi'nin altıncı ayetinde geçen *لَتُنذِرَ قَوْمًا مَّا أُنذِرَ آبَاؤُهُمْ فَهُمْ غَافِلُونَ* ifadesi için tefsirlerin yanı sıra -nahiv kavramının erken dönemde dil ilimlerini kapsayacak şekilde geniş anlamda kullanılmasına da işaret edecek şekilde- nahiv, meânî, fikhu'l-luga ve hurûfu'l-meânî türüne ait kitaplara da müracaat edildiğinde *لَتُنذِرَ مَّا أُنذِرَ* ifadesiyle ilgili olarak aşağıdaki yorumlara yer verildiği görülmektedir:

lem yunzer âbâuhum *لَتُنذِرَ قَوْمًا لَّمْ يُنذِرْ آبَاؤُهُمْ* takdiri,⁷⁰

bi-mâ unzira âbâuhum *لَتُنذِرَ قَوْمًا بِمَا أُنذِرَ آبَاؤُهُمْ* takdiri,⁷¹

mâ unzirahû âbâuhum *لَتُنذِرَ قَوْمًا مَا أُنذِرُهُ آبَاؤُهُمْ* takdiri,⁷²

billezî unzira âbâuhum *لَتُنذِرَ قَوْمًا بِالَّذِي أُنذِرَ آبَاؤُهُمْ* takdiri,⁷³

mâ enzerallâhu men kablehum min âbâihim *لَتُنذِرَ قَوْمًا مَا أُنذِرَ لَهُ مِنْ قَبْلَهُمْ مِنْ آبَائِهِمْ* takdiri,⁷⁴

misle mâ unzira âbâuhum *لَتُنذِرَ قَوْمًا مِثْلَ مَا أُنذِرَ آبَاؤُهُمْ* takdiri,⁷⁵

mislellezî unzira âbâuhum *لَتُنذِرَ قَوْمًا مِثْلَ الَّذِي أُنذِرَ آبَاؤُهُمْ* takdiri,⁷⁶

kemâ unzira âbâuhum *لَتُنذِرَ قَوْمًا كَمَا أُنذِرَ آبَاؤُهُمْ* takdiri,⁷⁷

inzâran misle inzârî âbâihim *لَتُنذِرَ قَوْمًا إِنْذَارًا مِثْلَ إِنْذَارِ آبَائِهِمْ* takdiri,⁷⁸

70 Ferrâ, *Me'âni'l-Kur'ân*, 2/372; Ebu'l-Hasen Saîd b. Mes'ade Ahfeş el-Evsat, *Me'âni'l-Kur'ân*, thk. Hüda Mahmûd (Kahire: Mektebetu'l-Hancî, 1990), 2/488; Hevvarî, *Tefsîru Kitâbillâhi'l-'Azîz*, 3/425; Taberî, *Câmi'u'l-Beyân*, 19/401, Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, 4/278; Mâtürîdî, *Te'vilâtu'l-Kur'ân*, 12/61-62, Nehhâs, *Me'âni'l-Kur'ân*, 5/474; Ebû İshâk Ahmed b. Muhammed es-Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-Beyân*, thk. Ebû Muhammed b. 'Âşûr (Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsî'l-'Arabî, 2002), 8/121; Mekki b. Ebî Tâlib, *Muşkilu İ'râbi'l-Kur'ân*, 2/599; Mâverdî, *en-Nuket ve'l-'Uyûn*, 5/6; Ebû Cafer et-Tûsî, *et-Tibyân fî Tefsîri'l-Kur'ân*, thk. Ahmed Habîb (Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsî'l-'Arabî), 8/442; Ebu'l-Kâsım el-Kuşeyrî, *Letâifu'l-İşârât*, thk. Abdullatîf Hasen (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1971), 3/74; Vâhidî, *el-Vasûl*, 3/509; Ebu'l-Muzaffer es-Sem'ânî, *Tefsîru'l-Kur'ân*, thk. Ebû Bilâl Ganîm (Riyad: Dâru'l-Vatan, 1997), 4/367; İbn 'Atıyye, *el-Muharraru'l-Vecîz*, 4/446.

71 Ferrâ, *Me'âni'l-Kur'ân*, 2/372; Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-Beyân*, 8/121.

72 Ahfeş el-Evsat, *Me'âni'l-Kur'ân*, 2/488; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 5/165.

73 Hevvarî, *Tefsîru Kitâbillâhi'l-'Azîz*, 3/425; Sem'ânî, *Tefsîru'l-Kur'ân*, 4/367.

74 Taberî, *Câmi'u'l-Beyân*, 19/401.

75 Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, 4/278; Nehhâs, *Me'âni'l-Kur'ân*, 5/474.

76 Mâtürîdî, *Te'vilâtu'l-Kur'ân*, 12/61-62; Tûsî, *et-Tibyân fî Tefsîri'l-Kur'ân*, 8/442.

77 Ebu'l-Leys es-Semerkindî, *Tefsîru'l-Kur'ânî'l-Kerîm*, thk. Ali Muhammed Muavvaz (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1993), 3/93; Mâverdî, *en-Nuket ve'l-'Uyûn*, 5/6.

78 Mekki b. Ebî Tâlib, *Muşkilu İ'râbi'l-Kur'ân*, 2/599.

gayra munzerin âbâuhum لِنُنذِرَ قَوْمًا غَيْرَ مُنذَرٍ أَبَاؤُهُمْ takdiri,⁷⁹

inzâra âbâihim إِنذَارَ آبَائِهِمْ takdiri,⁸⁰

eş-şey'ellezî unzirahû âbâuhum أَنْذَرَهُ أَبَاؤُهُمْ takdiri.⁸¹

Yorumcuların ortaya koydukları takdirler temelde kelimenin nâfiye, mevsûle ve masdariyye anlamları üzerine kuruludur. Cümlelerin nihai anlamı açısından nâfiye ihtimali bir tarafta (birinci vecih) masdariyye ve mevsûle ihtimalleri diğer tarafta (ikinci vecih) yer almaktadır. Üç ihtimale göre ifade üzerinde yapılan takdirler ve bu takdirlerle ilgili ortaya çıkan anlamsal sonuçlar şu şekildedir:

	Anlam	Takdir	Sonuç
Birinci vecih (İnzâr vâki değil)	Nâfiye	لِنُنذِرَ قَوْمًا لَمْ يُنذَرِ أَبَاؤُهُمْ “Ataları uyarılmamış bir kavmi uyarman için...”	Ataları uyarılmamış bir kavim
İkinci vecih (İnzâr vâki)	Mevsûle	لِنُنذِرَ قَوْمًا بِمَا أُنذِرَ أَبَاؤُهُمْ “Atalarının uyarıldıkları şeyle uyarman için...”	Ataları uyarılmış bir kavim
	Masdariyye	لِنُنذِرَ قَوْمًا مِثْلَ مَا أُنذِرَ أَبَاؤُهُمْ “Atalarının uyarıldığı gibi uyarman için...”	

Yorumcular arasında söz konusu vecihlerden⁸² birine yer verenler olduğu gibi ikisini zikredip değerlendirme yapmayanlar, iki veçhe yer verdikten sonra tercihte bulunanlar ve eserlerinde ilgili ayete hiç değinmeyenler de bulunmaktadır. Dolayısıyla yorumcuların yaklaşım biçimlerini ortaya koymak problemin tarihsel seyrini görmek bakımından önem arz etmektedir. Söz konusu yaklaşımlar kronolojik olarak şu şekilde tasnif edilebilir:

79 Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 5/165.

80 Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 5/165.

81 İbn ‘Atıyye, *el-Muharraru’l-Vecîz*, 4/446.

82 Ukberî’nin zikrettiği bir ihtimale göre *mâ* burada zâiddir. Bu durumda tıpkı mevsûle ve masdariyye ihtimallerinde olduğu gibi inzârın vâki olduğu (لِنُنذِرَ قَوْمًا أَنْذَرَ أَبَاؤُهُمْ) anlamı ortaya çıkmaktadır. ‘Ukberî, *et-Tibyân fi İ’râbi’l-Kur’ân*, 2/668.

Yorum yapmayanlar		Mukâtil (150/767),	Ebû Ubeyde (210/824), Sehl et-Tüsterî (283/896), İbn Kuteybe (292/889), İbn Ebî Hâtim (327/938), Sülemî (412/1021)
İki veçhi sıralayanlar		Ferrâ (207/822),	Hevvârî (280/893), Taberî (310/923), Mâtürîdî (333/944), Sa'lebî (427/1035), Mekkî b. Ebî Tâlib (437/1045), Mâverdî (450/1058), Tûsî (460/1067), Sem'ânî (489/1096), Zemahşerî (538/1144), İbn Atıyye (541/1147), Ebu Hayyân (745/1344)
İki vecih zikredip tercihte bulunanlar	Nâfiye	Ahfeş (215/830),	Zeccâc (311/923), İbn Hişâm (761/1360)
	Masdariyye	Nehhâs (338/950)	
Tek vecih zikredenler (Masdariyye)		Ebu'l-Leys es-Semerkandî (373/983)	
Tek vecih zikredenler (Nâfiye)		Kuşeyrî (465/1072), Vâhidî (468/1076)	

Nahiv, meânî, iştikâk, sarf, kıraat, rivayet, tasavvuf ve fıkıh gibi birçok disipline temas eden farklı yorumlarda dikkat çeken ilk husus Mukâtil, Ebû Ubeyde ve İbn Kuteybe gibi yorumcuların eserlerinde ilgili ayete yer vermemiş olmalarıdır. Erken dönemde ayeti değerlendirmeye alan ilk isim Ferrâ olarak gözükmektedir. Ferrâ mâ kelimesine ilişkin iki veçhi de “şöyle bir görüş dile getirilmiştir: (يَعَالُ)” ifadesiyle zikretmiş ve bir tercihte bulunmamıştır.⁸³

Yorumlar bütünü içinde dikkat çeken ikinci husus, Ferrâ'nın iki veçhi sıralamak şeklindeki yaklaşımının çok sayıda yorumcu tarafından devam ettirilmesidir. Bu yorumlarda yorumcuların ilgili vecihleri sunarken yaptıkları sıralama ve ikinci veçhi *kîle* (قِيلَ) üslubu ile vermeleri dışında tercihlerine ilişkin açık bir işaret bulmak güçtür. Örneğin Ferrâ ilk sırada nâfiye, ikinci sırada mevsûle ihtimalini dile getirmiş; Taberî ise ilk sırada mevsûle, ikinci sırada nâfiye ihtimalini zikretmiştir.

83 Ferrâ, *Me'âni'l-Kur'ân*, 2/372.

Ancak yorumcunun sıralaması her zaman söz konusu tanıklığı sağlamamaktadır. Nitekim Zeccâc ilk sırada masdariyye ihtimaline yer verdikten sonra ikinci sırada zikrettiği nâfiye ihtimalinin tercih için daha uygun olduğunu belirtmiştir.

Yorumlarda dikkat çeken bir başka husus az sayıda yorumcunun tercihte bulunmuş olmasıdır. Erken dönem yorumcularından Ahfeş *mâ* kelimesine dair iki ihtimali sıraladıktan sonra nefy ihtimalinin فَهْمٌ غَافِلُونَ ifadesindeki *fâ* edatından hareketle dilin cümle yapısına hâkim olan kurallar açısından daha uygun olduğunu vurgulamış ve tercihini belirtmek üzere “daha güzel” (وَهُوَ عَلَى الْأَوَّلِ أَحْسَنَ) ifadesini kullanmıştır. Buna göre sözü edilen kavmin ataları uyarılmamış (لَمْ يُنذَرْ آبَاؤُهُمْ) ve bu sebeple de gafil olmuşlardır (فَهُمْ غَافِلُونَ).⁸⁴ Burada ifadenin bütünlüğü ve gramatik gerekçeler üzerinden bir tercih yapıldığı açıktır. Tercihle bulunun bir diğer yorumcu Zeccâc ise hem ifadenin devamındaki فَهْمٌ غَافِلُونَ ifadesini hem de Kur’an’daki bir başka ayeti⁸⁵ delil olarak kullanmış ve tıpkı Ahfeş gibi nâfiye ihtimalini tercih ederek bunu “tercih edilen görüş budur” (وَهَذَا الْإِخْتِيَارُ) ifadesiyle ortaya koymuştur.⁸⁶ Tercihle bulunun bir diğer yorumcu Nehhâs olmuştur. Nehhâs, Ahfeş ve Zeccâc’ın aksine *mâ* kelimesinin masdariyye kabul edilmesi gerektiği görüşündedir ve bunun delili olarak فَإِنْ أَعْرَضُوا فَقُلْ أَنْذَرْتُكُمْ صَاعِقَةً مِثْلَ صَاعِقَةِ عَادٍ وَتَمُودَ “Eğer yüz çevirirlerse de ki: Sizi Âd ve Semûd’un başına gelen yıldırıma benzer bir yıldırıma karşı uyardım.” ayetini⁸⁷ dile getirmiştir.⁸⁸ Nehhâs’ın tercihte metnin genel bağlamına başvurduğu, Âd ve Semûd kavimlerinin eski Arap kavimleri olduğu bilgisinden hareketle tarihsel/epistemolojik bağlama dayandığı görülmektedir. Tercihle bulunun bir diğer yorumcu İbn Hişâm, *Muğni’l-Lebîb* adlı eserinin *mâ* kelimesine ayrılan kısmında kelimenin farklı ayet ve cümleler üzerindeki kullanım biçimlerine dair özel bir başlık açmış ve bu başlıkta لِنُنذِرَ قَوْمًا مَّا أُنذِرَ آبَاؤُهُمْ ifadesindeki *mâ* kelimesi için râcih olan vechin “nefy” olduğunu belirtmiştir. İbn Hişâm’a göre buradaki teraccuhun gerekçesi Sebe Suresi kırk dördüncü ayette geçen مَّا أَرْسَلْنَا إِلَيْهِمْ قَبْلَكَ مِنْ نَذِيرٍ “Onlara senden evvel bir uyarıcı göndermedik.” ifadesidir.⁸⁹ İbn Hişâm’ın burada tıpkı Zeccâc ve Ahfeş gibi metnin genel bağlamına atıfta bulunduğu ve gramatik çözümlenmeyi dış bağlama ilişkin bilgi temelli bir gerekçeye dayandırdığı görülmektedir. *Muğni’l-Lebîb*’de –daha önce Zemahşerî’nin belirttiği hususlar

84 Ahfeş el-Evsat, *Me’âni’l-Kur’ân*, 2/488.

85 Zeccâc’ın delil olarak kullandığı ayet şu şekildedir: “Hâlbuki biz onlara okuyacakları kitaplar vermedik ve kendilerine senden evvel bir uyarıcı göndermedik.” (وَمَا آتَيْنَاهُمْ مِنْ كُتُبٍ يَنْذُرُوهَا وَمَا) (أَرْسَلْنَا إِلَيْهِمْ قَبْلَكَ مِنْ نَذِيرٍ). Sebe, 34/44.

86 Zeccâc, *Me’âni’l-Kur’ân*, 4/278.

87 Fussilet, 41/13.

88 Nehhâs, *Me’âni’l-Kur’ân*, 5/474-475.

89 İbn Hişâm, *Muğni’l-Lebîb*, 1/345-346.

tekrarlanarak nâfiye ihtimali kabul edildiğinde “ataları uyarılmamış bir kavim” ifadesiyle yakın ataların kastedildiği, uzak atalar olan İsmail zamanında inzârın vâki olduğu belirtilmiştir.⁹⁰

Yorumlarda dikkat çeken bir başka husus Ebu'l-Leys es-Semerkindî, Kuşeyrî ve Vâhidî gibi yorumcuların çoğunluğun aksine olarak yalnızca tek bir vecih zikretmeleridir. Semerkandî herhangi bir açıklamaya girmeden masdariyye anlamını ortaya koymuş, Kuşeyrî ve Vâhidî ise yine yorum ve açıklama yapmaksızın nâfiye ihtimalini dile getirdikten sonra bunu destekleyen başka ayetlere değinmişlerdir.⁹¹

Yorumlarda dikkat çeken bir başka husus Zemahşerî'nin yaklaşımıdır. Zemahşerî iki veçhi sıralayan diğer yorumculardan farklı olarak tercih edilen ihtimaller sonucunda sözdizimsel yapıda ortaya çıkabilecek gramatik/anlamsal sorunlara çözümler üretmeye çalışmıştır. Buna göre mâ kelimesi nâfiye kabul edildiğinde فَهُمْ غَافِلُونَ ifadesindeki fâ edatında bir sorun yoktur. Zira ilgili kavmin ataları uyarılmamış ve bu durum gafletlerine sebep olmuştur. Dolayısıyla bu veçhe göre anlam “*Şüphe yok ki sen daha önce ataları uyarılmamış ve bu yüzden gaflet içinde olan bir kavmi uyarmak için gönderildin.*” şeklindedir. Ancak mevsûle veya masdariyye ihtimallerinde, daha önce Ahfeş ve Zeccâc'ın dikkat çektiği üzere, fâ edatıyla ilişkili olarak gramatik/anlamsal bir sorun ortaya çıkmaktadır. Nitekim “onları atalarının uyarıldığı şeyle/gibi uyarmak için” (لَتُنذِرَهُمْ بِمَا أَنْذَرَ آبَاؤُهُمْ) denildikten sonra “bunun sonucu olarak gafildirler” (فَهُمْ غَافِلُونَ) denilmesi uygun düşmeyecektir. Ahfeş ve Zeccâc gibi dilciler bu sorunu dile getirip mevsûle/masdariyye vechini elemişlerdir. Zemahşerî ise bu vecih için de gramatik bir çözümleme üretme yoluna gitmiştir. Buna göre فَهُمْ غَافِلُونَ ifadesi فَإِنَّهُمْ غَافِلُونَ anlamındadır ve surenin başındaki لِمَنْ أَنْذَرَكَ لِمَنْ أَنْذَرَكَ لِمَنْ أَنْذَرَكَ ifadesine mütealliktir. Dolayısıyla bu veçhe göre anlam “*Şüphe yok ki sen onları daha önce atalarının uyarıldığı şeyle/gibi uyarmak için gönderildin. Zira onlar gaflet içindeler.*” şeklindedir. Yine Zemahşerî dikkat çekici bir yorum olarak İsmail dönemindeki atalar için inzârın vâki olduğunu dolayısıyla da nâfiye ihtimali kabul edildiğinde ayette kastedilenin yakın atalar olması gerektiğini vurgulamıştır.⁹² İki vecihten herhangi birini tercih etmeyen Zemahşerî'nin her iki veçhi de mümkün kılacak çözümler ürettiği ve bunu yaparken dil içi ve dil dışı unsurlarıyla bağlama dayandığı açıktır. Ebû Hayyân tercih yapmama ve iki

90 Takıyyuddîn Ahmed b. Muhammed eş-Şumunnî, *el-Munsif mine'l-Kelâm 'alâ Muğni İbn Hişâm* (Kahire: 1305), 2/85; Desûkî, *Hâşiye 'alâ Muğni'l-Lebîb*, 1/426; el-Emîru'l-Kebîr es-Sünbâvî, *Hâşiye 'alâ Muğni'l-Lebîb* (Kahire: 1299), 2/12.

91 Ebu'l-Leys es-Semerkindî, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Kerîm*, 3/93; Kuşeyrî, *Letâifu'l-İşârât*, 3/74; Vâhidî, *el-Vasît*, 3/509.

92 Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 5/165; İbn 'Atıyye, *el-Muharraru'l-Vecîz*, 4/500-501; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-Muhît*, 7/310.

veçhi de mümkün kılacak çözümler üretme şeklindeki bu yaklaşımı “*Yakın veya uzak atalardan hangisinin nazar-ı itibara alındığına göre inzâr ile adem-i inzâr vecihleri arasındaki tearuz giderilmiş olur.*”⁹³ ifadesiyle ortaya koymuştur.

Sonuç

Gramatik çözümlemede tevakkuf, genel bir ifadeyle i‘râbın manaya tabi olması anlamına gelmekte ve iki şekilde tezahür etmektedir. Bunlardan ilki anlamı bilinmeyen kelimelerde i‘râbın söz konusu edilemeyeşi, ikincisi ise i‘râbın anlamın gerektirdiği şekilde yapılmasıdır. İ‘râbın mana gözetilerek yapılması, cümleyi oluşturan kelimelerin sözlüksel anlamlarını belirlemeyi ve dilsel ifadeyi çevreleyen bağlamsal unsurları dikkate alarak ifadenin maksadını tespit etmeyi gerektirmektedir. Söz konusu tespit ve belirleme işlemleri gramatik çözümlemeyi yorumcunun tercihlerine açık hale getirmektedir.

İ‘râbın manaya tevakkuf etmesi sözlüksel anlam ve bağlamsal anlam düzeylerinde ortaya çıkmaktadır. İ‘râbın sözlüksel anlama bağlı olması, araştırmada tespit edilebildiği kadarıyla, anlamı bilinmeyen kelimelerde ve temsil kabilinden oluşturulmuş cümlelerde gramatik çözümlemenin terk edilmesi, çok anlamlı kelimelere sahip cümlelerde ilgili kelime için tercih edilen anlama göre cümleyi oluşturan diğer kelimelerin i‘râb konumlarının değişmesi, sözlüksel anlamları yanında belirli gramatik kategoriler için kullanılan kelimelerde bu ikisi arasındaki tercihe göre cümlenin anlamının değişmesi gibi sonuçları doğurmaktadır. İ‘râbın bağlamsal anlama tevakkuf etmesi durumunda ise iki cümle arasındaki cevap veya atıf ilişkisine göre cümlenin gramatik ve anlamsal terkinin farklılık göstermesi, kastedilen anlam üzerinden gerçekleştirilen hazif ve takdir olgularının gramatik çözümleme ve buna bağlı olarak cümle anlamı üzerinde belirleyici olması, mükemmel unsurunun ve sözün söyleniş amacının farklı i‘râb vecihlerinden birinin tayinine imkân tanınması, muhtemel vecihler arasındaki tercihin metni çevreleyen toplumsal, epistemolojik ve itikadî arka plan üzerinden yapılması gibi sonuçlar gözlemlenmektedir. Yâsîn Suresi altıncı ayete ilişkin yorumlarda bu durumun ortaya çıktığı görülmektedir. Ayetteki *mâ* (مَا) kelimesinin muhtemel vecihlerine ilişkin değerlendirmelerde göze çarpan ilk husus yorumcuların çoğunun tercih yapmamasıdır. Nitekim Ferrâ, Taberî, Sa‘lebî, Mâverdi ve İbn Atıyye gibi müfessirler birbirine zıt iki veçhi muhtemel vecihler olarak sıralamakta ve her iki veçhin de imkânını kabul etmiş gözükmektedirler. Hatta Zemahşerî birbirine zıt iki veçhi de mümkün kılacak gramatik çözümler üretmiş, inzârın vâki olduğu yakın atalar ve inzârın vâki olmadığı uzak atalar şeklinde bir ayırım yapmış, nâfiye veçhinin yakın atalar için mevsûle/masdariyye veçhinin ise uzak atalar

93 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-Muhît*, 7/311.

için geçerli olduğunu belirtmiştir. Ayetteki *mâ* kelimesinin muhtemel vecihlerine ilişkin değerlendirmelerde göze çarpan bir başka husus az sayıda yorumcunun tercihte bulunmasıdır. Ahfeş el-Evsat dil içi bağlamdan ve gramatik/sözdizimsel gerekçelerden yola çıkarak nefy ihtimalini tercih etmiş, Zeccâc gramatik gerekçeler yanında dış bağlama da vurgu yaparak başka ayetlerin tanıklığına başvurmuş ve yine nefy ihtimali öne çıkarmış, Nehhâs ise Âd ve Semûd kavimleriyle ilgili bir ayete dayanarak masdariyye ihtimalini tercih etmiştir. Tercihlerin tamamının İbn Hişâm'ın ifadesiyle "mana gözetilerek" yapıldığı görülmektedir. Mananın gözetilmesi ise gerek metnin bütünlüğüyle ilişkili gerekse de tarihsel, epistemolojik ve itikadî nitelikteki gerekçelerin karşı karşıya getirilmesini zorunlu kılmakta ve yorumcuların birbirine zıt i'râb vecihlerini söz konusu gerekçelere dayanarak tercih edebilmelerine imkân sağlamaktadır.

Arapçada lebs, iltibâs, ihtimâlâtü'l-vucûh gibi kavramlarla ifade edilen ve bir sözdizimi yapısının birden çok anlambilimsel yoruma açık olması durumunu ifade eden sözdizimsel bulanıklık/belirsizlik olgusu, i'râb alametinin anlamları ayırt etmede her zaman yeterli olmadığını, mebnî kelimeler veya aynı i'râb alametiyle gösterilen farklı i'râb konumları söz konusu olduğunda gramatik çözümlemenin anlam üzerinden ve dil dışı unsurlara dayanılarak gerçekleştirilebildiğini ortaya koymaktadır. Bu da İbn Hişâm'ın vurguladığı i'râbda manayı gözetme zorunluluğu olgusunun yorumcunun tercihlerinden bağımsız olmadığını göstermektedir.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

Kaynakça/References

Kur'ân-ı Kerîm, Ahzâb 33/62.

Ahfeş el-Evsat, Ebu'l-Hasen Saîd b. Mes'ade. *Me'âni'l-Kur'ân*. thk. Hüdâ Mahmûd. Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 1990.

Ahmed Muhtâr Ömer. *İlmu'd-Dilâle*. Kahire: Âlemü'l-Kutub, 1998.

Ahmed Süleyman Yâkût. *Zâhiratu'l-İ'râb fi'n-Nahvi'l-'Arabî ve Tatbîkühâ fi'l-Kur'âni'l-Kerîm*. İskenderiye: Dâru'l-Ma'rifeti'l-Câmiyye, 1994.

A'lem eş-Şentemerî. *Tahsîlu 'Ayni'z-Zeheb min Ma'dini Cevheri'l-Edeb fi Mecâzâtî'l-'Arab*. thk. Züheyr Abdulmuhsin. Beyrut: Muessesetu'r-Risâle, 1994.

- Baalbaki, Ramzi Munir. ““Bāb al-Fā” [“Fā” + Subjunctive] in Arabic Grammatical Sources”. *Arabica* 48/2 (2001), 186-209.
- Baalbaki Ramzi Munir. *Dictionary of Linguistic Terms*. Beirut: Dar El-Ilm Lilmalayin, 1990.
- Bākellā Muhammed Hasen vd. *A Dictionary of Modern Linguistic Terms*. Beirut: Librairie du Liban, 1983.
- Bor, İbrahim. *Dil Düşünce ve Anlam*. Ankara: Elis Yayınları, 2014.
- el-Cürçânî, Abdülkâhir. *Delâilu'l-İ'câz*. thk. Mahmûd Muhammed Şakir. Kahire: el-Hey'etu'l-Misriyyetu'l-Âmme, 2000.
- Cürçânî, Abdülkâhir. *Delâilu'l-İ'câz Sözdizimi ve Anlambilim*. çev. Osman Güman. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2008.
- Demir, Osman. “Tevakkuf”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 40/579. Ankara: TDV Yayınları, 2011.
- Desûkî, Muhammed b. Ahmed. *Hâşiye 'alâ Muğni'l-Lebib*. Bulak: 1286.
- Dîvânu Zühêyr b. Ebî Sülmâ*. thk. Ali Hasen Fâ'ûr. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1988.
- Dîvânu'l-A'şâ*. thk. M. Muhammed Hüseyin. Kahire: Mektebetu'l-Âdâb.
- Divlekcî, Celalettin. “Tefsirde Yorum Farklılığına Yol Açan Sebepler”. *EKEV* 18/58 (2014), 1-20.
- Ebû Hayyân el-Endelüsî. *el-Bahrü'l-Muhîr*. thk. Âdil Ahmed Abdulmevcûd. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1993.
- Ebu'l-Leys es-Semerkandî. *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Kerîm*. thk. Ali Muhammed Muavvaz. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1993.
- Enbârî, Ebû Bekr Muhammed. *Kitâbu'l-Ezdâd*. thk. Muhammed Ebu'l-Fazl İbrahim. Beyrut: el-Mektebetu'l-Asriyye, 1982.
- Enbârî, Ebu'l-Berekât Kemâluddîn. *el-Beyân fî Garîbi'l-Râbi'l-Kur'ân*. thk. Tâhâ Abdulhamîd Tâhâ. Kahire: el-Hey'tu'l-Misriyyetu'l-'Amme, 1980.
- Erdoğan, Mehmet. *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Ensar Yayınları, 2016.
- Ezherî, Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed. *Tehzîbu'l-Luga*, thk. Abdusselâm Muhammed Hârûn. Kahire: ed-Dâru'l-Misriyye, 1964.
- Fâdil Sâlih Sâmerî. *el-Cumletu'l-'Arabîyye ve'l-Ma'nâ*. Amman: Dâru'l-Fikr, 2013.
- Ferrâ, Yahyâ b. Ziyâd. *Me'âni'l-Kur'ân*. thk. Muhammed Ali en-Neccâr. Kahire: el-Hey'etu'l-Misriyyetu'l-Âmme, 1980.
- Grünberg, Teo. *Anlama Belirsizlik ve Çok Anlamlılık*. Ankara: Gündoğan Yayınları, 1999.
- Guiraud, Pierre. *Anlambilim*. çev. Berke Vardar. İstanbul: Multilingual, 1999.
- Güman, Osman. “Fıkıh Usulü Geleneğinde Farklı Bir Tavrı: Tevakkuf”, *OMÜİFD* 33 (2012), 139-173.
- Hâdî Nehr. *İlmu'd-Delâle*. İrbid: Dâru'l-Emel, 2007.
- Hevvârî, Hüd b. Muhakkem. *Tefsîru Kitâbillâhi'l-'Azîz*. thk. Belhâc b. Saîd. Beyrut, Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1990.
- Hilmi Halîl. *el-Kelime*. İskenderiye: Dâru'l-Ma'rifeti'l-Câmiyye, 1998.
- İbn 'Atıyye el-Endelüsî. *el-Muharraru'l-Vecîz*. thk. Abdusselâm Abdüşşâfi. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2001.
- İbn Cinnî, Ebu'l-Feth Osman. *el-Hasâis*. thk. Muhammed Ali en-Neccâr. Kahire: el-Hey'etu'l-Âmme li Kusûri's-Sekâfe, 2006.

- İbn Fâris, Ebu'l-Huseyn Ahmed. *Mu'cemu Mekâyisi'l-Luga*. thk. Abdusselâm Muhammed Hârûn. Dâru'l-Fikr, 1979.
- İbn Fâris, Ebu'l-Huseyn Ahmed. *es-Sâhibî fî Fikhi'l-Luga*. thk. Ömer Fârûk et-Tabbâ°. Beyrut: Mektebetu'l-Ma'ârif, 1993.
- İbn Hâleveyh, Ebû Abdillâh el-Huseyn b. Ahmed. *İ'râbu Selâsîne Sûre*. thk. Muhammed Fehmî Ömer. Medine: Mektebetu Dâri'z-Zemân, 2006.
- İbn Hişâm, Ebû Muhammed Cemâluddîn el-Ensârî. *Muğni'l-Lebîb*. thk. Muhammed Muhyiddîn Abdulhamîd. Beyrut: el-Mektebetu'l-Asriyye, 2013.
- İbn Hişâm, Ebû Muhammed Cemâluddîn el-Ensârî. *Şerhu Katri'n-Nedâ ve Belli's-Sadâ*. thk. Muhammed Muhyiddîn Abdulhamîd. Beyrut: el-Mektebetu'l-Asriyye, 1994.
- İbn Kuteybe. *Tefsîru Garîbi'l-Kur'ân*. thk. es-Seyyid Ahmed Sakr. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1978.
- İbn Manzûr, Cemâluddîn Muhammed b. Mukerrem. *Lisânu'l-'Arab*. Beyrut: Dâru Sâdir.
- İbnu's-Serrâc, Ebû Bekr Muhammed b. Sehl. *el-Usûl fi'n-Nahv*. thk. Abdilhuseyn el-Fetelî. Beyrut: Muessesetu'r-Risâle, 1996.
- İbrahim Enîs. *Delâletu'l-Elfâz*. Kahire: Mektebetu'l-Anglo el-Mısriyye, 1984.
- İmer, Kâmile-Kocaman, Ahmet-Özsoy, A. Sumru. *Dilbilim Sözlüğü*. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayinevi, 2013.
- İmîl Bedî' Ya'kûb-Mişel 'Âsî. *el-Mu'cemu'l-Mufasssal fi'l-Luga ve'l-Edeb*. Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 1987.
- Kefevî, Ebu'l-Bekâ. *el-Kulliyât*. thk. Adnan Derviş-Muhammed el-Mısri. Beyrut: Muessesetu'r-Risâle, 2012.
- Kuşeyrî, Ebu'l-Kâsim. *Letâifu'l-İşârât*. thk. Abdullatîf Hasen. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1971.
- Lyons, John. *Nazariyyetu Chomsky el-Lugaviyye*. çev: Hilmi Halîl. İskenderiye: Dâru'l-Ma'rife el-Câmiyye, 2016.
- Mahmûd es-Sa'rân. *İlmu'l-Luga*. Beyrut: Dâru'n-Nahdati'l-'Arabiyye: 2013.
- Mahmûd Fehmî Hicâzî. *Medhal ilâ 'İlmi'l-Luga*. Kahire: Dâru Kubâ.
- Mâlekî, Ahmed b. Abdinnûr. *Rasfu'l-Mebânî fî Şerhi Hurûfi'l-Me'ânî*. thk. Ahmed Muhammed el-Harrât. Dımaşk: Matba'atu Mecme'î'l-Lugati'l-Arabiyye.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr. *Te'vilâtu'l-Kur'ân*. thk. Ali Haydar Ulusoy-Bekir Topaloğlu. İstanbul: Mizan Yayinevi, 2008.
- Mâverdî, Ebu'l-Hasen Ali b. Muhammed. *en-Nuket ve'l-'Uyûn*. thk. es-Seyyid b. Abdilmaksûd. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye.
- Mekkî b. Ebî Tâlib. *el-Hidâye ilâ Bulûgi'n-Nihâye*. Şârika: 2008.
- Mekkî b. Ebî Tâlib. *Muşkilu İ'râbi'l-Kur'ân*. thk. Hâtim Sâlih. Beyrut: Muessesetu'r-Risâle, 1984.
- Muhammed Hamâse Abdullatîf. *Binâu'l-Cumleti'l-'Arabiyye*. Dâru Garîb, Kahire, 2003.
- Muhammed Hamâse Abdullatîf. *el-'Alâmetu'l-İ'râbiyye fi'l-Cümle Beyne'l-Kadîm ve'l-Hadîs*. Kahire: Dâru Garîb, 2001.
- Muhammed Yunus Ali. *el-Ma'nâ ve Zılâlu'l-Ma'nâ*. Beyrut: Dâru'l-Medâri'l-İslâmî, 2007.
- Mukâtil b. Süleymân. *Tefsîr*. thk. Abdullâh Mahmûd Şehhâte. Beyrut: Muessesetu't-Târîhi'l-'Arabî, 2002.

- Nehhâs, Ebû Ca'fer. *Me'âni'l-Kur'ân*. thk. Muhammed Ali es-Sâbûnî. Mekke: 1989.
- Nehhâs, Ebû Ca'fer. *Şerhu Ebyâti Sibeveyhi*. thk. Züheyr Gâzî. Âlemu'l-Kutub, 1986.
- Palmer, Frank Robert. *Semantik*. çev. Ramazan Ertürk. Ankara: Kitâbiyât, 2011.
- Raddetullah et-Talhî. *Delâletu's-Siyâk*. Mekke: Câmiatu Ummi'l-Kurâ, 1423.
- Râzî, Fahreddîn. *Mefâtihu'l-Gayb*. Beyrut: Dâru'l-Fikir, 1981.
- Sa'leb, Ebu'l-'Abbâs Ahmed b. Yahyâ. *Şerhu Dîvâni Züheyr b. Ebî Sülmâ*. Kahire: Dâru'l-Kutub ve'l-Vesâiki'l-Kavmiyye, 2015.
- Sa'lebî, Ebû İshâk Ahmed b. Muhammed. *el-Keşf ve'l-Beyân*. thk. Ebû Muhammed b. 'Âşûr. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-'Arabî, 2002.
- Sem'ânî, Ebu'l-Muzaffer. *Tefsîru'l-Kur'ân*. thk. Ebû Bilâl Ganîm. Riyad: Dâru'l-Vatan, 1997.
- Semîn el-Halebî. *ed-Dürrü'l-Masûn*. thk. Ahmed Muhammed el-Harrât. Dâru'l-Kalem, Dımaşk.
- Sibeveyhi, Ebû Bişr Amr b. Osman. *el-Kitâb*. thk. Abdusselam Muhammed Harun. Kahire: Mektebetu'l-Hancı, 1988.
- Sîrâfî, Ebû Saîd. *Şerhu Kitâbi Sibeveyhi*. thk. Ramazan Abduettevvâb. Kahire: Dâru'l-Kutub, 2014.
- Sünbâvî, el-Emîru'l-Kebîr. *Hâşiye 'alâ Muğni'l-Lebîb*. Kahire: 1299.
- Süyûtî, Abdurrahman Celâluddîn. *el-Müzhir fi 'Ulûmi'l-Luga*. thk. Muhammed Ahmed Câdelmevle vd. Kahire: Dâru't-Turâs.
- Şumunnî, Takıyyuddîn Ahmed b. Muhammed. *el-Munsif mine'l-Kelâm 'alâ Muğni İbn Hişâm*. Kahire: 1305.
- Taberî, Muhammed b. Cerîr. *Câmi'u'l-Beyân 'an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân*. thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî. Kahire: 2001.
- Tehânevî, Muhammed b. Ali. *Keşşâfu Istulâhâti'l-Funûn ve'l-'Ulûm*. thk. Ali Dahrûc. Beyrut: Mektebetu Lubnân Nâşirûn, 1996.
- Temmâm Hassân, *el-Beyân fi Ravâi'i'l-Kur'ân*. Kahire: Âlemu'l-Kutub, 2009.
- Temmâm Hassân. "Emnu'l-Lebs ve Vesâilu'l-Vusûl İleyh". *Havliyyâtu Kulliyeti Dâri'l-Ulûm* 8 (1969), 123-140.
- Temmâm Hassân, *el-Fikru'l-Lugaviyyu'l-Cedîd*. Kahire: Âlemu'l-Kutub, 2011.
- Temmâm Hassân, *İctihâdât Lugaviyye*. Kahire: Âlemu'l-Kutub, 2007.
- Temmâm Hassân, *el-Lugatu'l-'Arabiyye Ma'nâhâ ve Mebnâhâ*. ed-Dâru'l-Beyzâ: 1994.
- Temmâm Hassân, *Makâlât fi'l-Luga ve'l-Edeb*. Kahire: Âlemu'l-Kutub, 2006.
- Tûsî, Ebû Cafer. *et-Tibyân fi Tefsîri'l-Kur'ân*. thk. Ahmed Habîb. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-'Arabî.
- 'Ukberî, Ebu'l-Bekâ. *et-Tibyân fi İ'râbi'l-Kur'ân*. thk. Sa'd Küreyyim. Kahire: Dâru'l-Yakîn, 2001.
- Ullmann, Stephen. *Devru'l-Kelime fi'l-Luga*. çev: Kemal Bişr. Kahire: Dâru Garîb.
- Vâhidî, Ebu'l-Hasen Ali b. Ahmed. *el-Vasît fi Tefsîri'l-Kur'âni'l-Mecîd*. thk. Âdil Ahmed Abdulmevcûd. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1994.
- Vardar, Berke. *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Multilingual, 2002.
- Zeccâc, Ebû İshâk İbrâhîm b. es-Serî. *Me'âni'l-Kur'ân ve İ'râbu*. thk. Abdülcelil Abduh. Beyrut: Âlemu'l-Kutub, 1988.
- Zemahşerî, Ebu'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer. *el-Keşşâf*. thk. Âdil Ahmed Abdulmevcûd. Riyad: Mektebetu'l-'Ubeykân, 1998.